

A VILÁGREND SZER INGÁJA ÉS A JÖVŐEGYETEM

Beszélgetések Immanuel Wallersteinnel

Miszlivetz Ferenc

A vilárendszer ingája és a Jövőegyetem

Beszélgetések Immanuel Wallersteinnel

Savaria University Press
2010

Megjelent
a Társadalomtudományok
és Európa-tanulmányok Intézete Alapítvány
támogatásával

Olvasószerkesztő:
CSUTI BORBÁLA

Technikai szerkesztő:
H. VARGA TÍMEA

Címlapfotó:
MISZLIVETZ SÁRA

© *Miszlivetz Ferenc, 2010*

TARTALOM

<i>Előszó</i>	9
A VILÁGRENDSZER BÉKAPERSPEKTÍVÁBÓL <i>Kelet-Közép-Európa megnövekedett mozgástere</i> (1981)	15
A LIBERALIZMUS FURCSA HALÁLA <i>Esélyek és kényszerpályák 1989 után</i> (1991)	35
„A PROBLÉMA ÉS NEM A MEGOLDÁS RÉSZEI VAGYUNK” <i>Az 1968–1989-es világforradalom és következményei</i> (2000)	65
„A VISZONYLAGOS SZABAD AKARAT PILLANATÁBAN VAGYUNK” (2010)	105
TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK KÉT KULTÚRA KÖZÖTT <i>Új tudás és Jövőegyetem</i>	135
<i>Immanuel Wallerstein műveinek válogatott bibliográfiája</i>	157
<i>Immanuel Wallerstein a magyar szakirodalomban</i>	197

*Bátorításul azoknak, akik tartanak
a komplexitástól és a szélesebb összefüggésektől*

ELŐSZÓ

Immanuel Wallerstein a XX. század végének és a XXI. század elejének egyik legeredetibb, legnagyobb hatású és legkonzekvensebb társadalomtudósa. A modern világrendszer történeti és empirikus alapú elméleti modellje már a '70-es évek közepétől ismertté vált történészek, közgazdászok, szociológusok és politológusok köreiből. Eredetiséggel párosuló logikai következetessége, provokatív, a világgazdaság hosszú távú átalakulásait és a társadalmi-politikai változásokat egymással összefüggésben, újszerűen és világtörténelmi dimenziókban láttató fejtegetései felkorbácsolták a társadalomtudományok állóvizeit.

1981-ben találkoztunk először Budapesten Szentés Tamás, akkori professzorom jóvoltából. Ekkorra már több tanulmányát kiadtuk a *Fejlődéstanulmányok* sorozatban, ezért úgy gondoltam, érdekes volna őt megkérdezni a centrum–periféria–félperiféria-elmélet gyakorlati, kelet-közép-európai vonatkozásairól, más szóval a félperifériás státusból való kitörés aktuális politikai és gazdasági lehetőségeiről. Kelet-Közép-Európa előtt ekkor csillant fel először a szovjet birodalomból való kitörés lehetősége, ráadásul az önmagát alulról megszervező lengyel munkásosztály független szakszervezetének, a Szolidaritásnak köszönhetően. Wallerstein figyelmét természetesen nem kerülte

el az új, éppen csak kibontakozó dinamika és a változásban rejlő lehetőségek.

Soha nem titkolta baloldali elkötelezettségét – ezt a World Social Forum aktivistájaként nehezen is tehette volna –, de mindig elutasította az önkényt, a diktatúrát és a sztálinizmus antidemokratikus gyakorlatát. A független értelmiségi alapállás elképesztő tárgyi tudással és kreatív elméletalkotási képességgel ötvöződve teszi páratlanná eddigi életművét. A gondolkodásmódját tekintve rendkívül következetes Wallerstein szó- és fogalomhasználata, társadalomképe, és politikai víziói természetesen változtak, finomodtak – az évtizedek során kiegyensúlyozottabbakká, árnyaltabbakká váltak.

A sors úgy hozta, hogy tíz évente adódott alkalom egy hosszabb beszélgetésre – a négy interjú így három évtizedet fog át. Ez a három évtized nagyrészt lefedi a némileg pontatlanul „neoliberalizmus” címszó alatt összefoglalható sajátos szemlélet, gondolkodásmód, világnézet (amely egyszerre volt életvitel, meggyőződés, hit, államrezon és teoréma) felemelkedésének és hanyatlásának periódusát. De ez volt a történelmi időkerete a kelet-közép-európai alternatív ellenzéki mozgalmak kialakulásának, megerősödésének, a civil társadalom politikai tényezővé, új paradigmává válásának is; annak a sok szálon futó és összeérő folyamatnak, amely végül a ’89/’91-es fordulatban, a berlini fal és a jaltai rendszer, végül a Szovjetunió összeom-

lásában csúcsosodott ki, és amely végül is elvezetett a kelet-közép-európai térség európai újraintegrálódásához. De ez volt az a három évtized is, amikor a demokratizálódással, Európa kettészakítottóságának megszűnésével és a jóléti társadalom kialakulásával kapcsolatos illúziók a magasba törtek, hogy azután eltűnjenek az „átmenet” labirintusaiban és alagútjaiban.

A kötetben szereplő négy interjú mindegyike olyan időpontban született, amelyekhez kiemelkedően fontos, sorsfordító események kötődnek. Az első, 1981 – a lengyel Szolidaritás föld alá kényszerítésének és a rendkívüli állapot bevezetésének éve. Szimbolikus jelentőségű az egész kelet-európai térség és a kétpólusú világrend szempontjából, hogy a Szovjetunió ezúttal tartózkodik a katonai beavatkozástól, és a mozgalom végül tárgyalásokra kényszeríti a lengyel kommunista államot. A kommunizmus végének kezdetéről vég nélküli viták folynak – számomra a Szolidaritás életben maradása mutatta meg, hogy a szovjet birodalom felbomlása megállíthatatlan.

A második beszélgetésre 1991-ben, a Szovjetunió széthullásának évében került sor. A két esemény között eltelt tíz év az alternatív társadalmi mozgalmak, az emberi jogok és a civil társadalom világméretű előretörésének és – ha átmenetileg is – a hatalmat befolyásoló tényezővé válásának évtizedévé vált.

2000 őszén, a harmadik beszélgetés idején már visszavonhatatlan tény, hogy 1989 következményeit Kelet-Közép-Európa és Nyugat-Európa (az akkori Európai Unió) társadalmainak közösen kell viselniük – pozitívabban fogalmazva: csak közösen tudják learatni a termést. Ekkor már nincs alternatívája a Big Bang keleti bővítésének, de világosan látszik az is, hogy a félperiférikus státuszból való kitörés esélyei minimálisak. Wallerstein jóslatai e tekintetben messzemenően igazolódtak.

Az utolsó beszélgetés 2010 februárjában, a 2008 őszén kitört pénzügyi válság eszkalációjának, tovagyűrűzésének idején készült. Ekkor már csak kevesen tagadják a válság komplex jellegét. Wallerstein '80-as évek elejére datálódó más előrejelzései is egyre világosabban beigazolódnak: a világrendszer ingája oly mértékben leng ki, a káosz és bizonytlanság olyan mértékűvé válik, hogy a régi rend visszaállásának esélyei a minimálisra csökkentek – miközben az új rendnek még a körvonalai sem látszanak.

Kevésbé ismertek, de nem kevésbé fontosak Wallersteinnek a tudással, a tudománnyal, a tudás szerkezetével, ezen belül a két kultúra, a humán tudományok és a természettudományok szétválásával, és esetleges újraegyesülésével foglalkozó írásai. Tekintettel arra, hogy a beszélgetések során ennek részletes kifejtésére nem volt lehetőség, célszerűen láttam egy rövid zárótanulmányban

összefoglalni Wallerstein elképzeléseit, továbbgondolva és kiegészítve őket saját javaslataimmal.

Wallerstein gondolatai több mint három évtized távlatából is frissek, eredetiek és továbbgondolásra készítőek. Bár sokszor kísérelték meg a társadalomtudományok (és az ezek körébe tartozó közgazdaságtudomány) főáramának képviselői elfelejteni és idejét múlttá nyilvánítani, az általa konzekvensen, mindenre kiterjedően képviselt szemlélet és gondolkodásmód újra és újra utat tör magának. Különösen áll ez a mostani komplex és sokoldalú, „hidrafejű” válság idején. A gazdag életmű tehát egyfolytában gyarapszik, miközben aktualitása is fokozódik. A magyar olvasóközönség számára a válogatott bibliográfia mellett a Wallersteinről szóló művek jegyzékét is közöljük.

Immanuel Wallerstein idén szeptemberben lesz 80 éves. Ez a kötet tisztelgés a tudós és aktivista eddigi életműve előtt.

A VILÁGRENDSZER BÉKAPERSPEKTÍVÁBÓL

Kelet-Közép-Európa
megnövekedett mozgástere

Miszlivetz Ferenc: *Magyarországon csak az utóbbi években kezdtek beszélni a nemzetközi irodalomban már régóta ismert világrendszer-szemléletről, amely elsősorban az Ön nevéhez kapcsolódik. Kérem, beszéljen nekünk az elmélet keletkezéséről és előzményéről!*

Immanuel Wallerstein: Nos, az egész a II. világháború után történetekhez nyúlik vissza. Ekkor fedezte fel a hagyományos társadalomtudomány az Európán kívüli világot. Egyszer csak megjelent a színen Ázsia, Afrika, Latin-Amerika, sőt Kelet-Európa is, amely sok tekintetben szintén kívül esett a tradicionális társadalomtudomány gondolkörén. A tradicionális szemlélet változataként a nyugati társadalomtudomány kifejlesztette az ún. „fejlődéelmélet”-et, amely arra a kérdésre kereste a feleletet, hogy mi történik azokban az országokban, amelyeket ma a világgazdaság perifériájának nevezünk, lévén, hogy alkalmazásával az utóbbiak a nyugat-európai fejlett országok modelljét utánozzák. Eszerint az elmélet szerint ezek az országok egyszerűen történelmileg valahogy

nagyon lemaradtak, de hogy fölzárkózzanak, pontosan ugyanazokat a lépéseket követik, amelyeket eredetileg a nyugat-európai országok megtettek. Az elméleti problémát pedig pusztán e lépések alkalmazása jelentette. Az ortodox marxista elmélet alapján véve nagyon hasonló felfogást képvisel, amennyiben a lépések elmélete helyébe a fejlődési szakaszok elméletét állítja: minden társadalomnak át kell mennie a fejlődési szakaszokon. Az elméleti probléma annak meghatározása, hogy milyen szakaszokról van szó, a politikai problémát pedig az elmélet korrekt alkalmazása jelenti az egyes országokban. A fejlődéselmélet összes variánsával az a baj, hogy 20–30 éves alkalmazásuk után sem tűnik úgy, hogy az életszínvonal, a társadalmi struktúra stb. tekintetében az úgynevezett fejlett és az úgynevezett elmaradott társadalmak közötti szakadék csökkent volna. Ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy növekedett; az intellektuális és politikai válság a nyugati, de a keleti világon belül is kérdésessé teszi a szóban forgó elméletet.

Az egyik eredeti kérdésfeltevés a latin-amerikai közgazdászoktól származik. Megközelítésük lényege az, hogy az egyes országok nem egymástól elszigetelt, párhuzamos utakat járnak, hanem fejlődésük valamiképpen összeköti őket; és így jutottunk el egy szép és találó kifejezéshez, „az elmaradottság fejlődése” formulában (amely André Gunder Franktól származik), más szóval: az elmaradottság nem csupán a fejlődés korai, a fejlettség

pedig egy későbbi szakasza, hanem az elmaradottság történelmi folyamat eredménye. Eredetileg afrikanista voltam, és mint ilyen, ehhez az elmélethez kapcsolódtam én is. Egyre növekvő szkepticizmussal fogadtam az akkori elemzéseket, míg nem rájöttem, hogy az a járható út, ha történelmileg visszanyúlunk a folyamat kezdetéig. Így aztán visszamentem a XVI. századig, hogy onnan kezdve próbáljam megérteni a tőkés világgazdaság mint önmagában álló történelmi rendszer kialakulásának kezdetét, amelynek megvannak a maga sajátos törvényei, saját önálló történelme, és amelyen belül természetesen sok-sok különböző országgal kell számot vetni.

M. F.: *Az, hogy Ön korábban afrikanista volt, mennyiben járult hozzá az önálló elmélet kialakításához? Mi az összefüggés?*

I. W.: Az összefüggést az adja, amit Richard Wright, fekete-amerikai író egy alkalommal békaperspektívának nevezett: úgy látni a világot, ahogyan a béka látja, nem pedig úgy, ahogyan a Nagy Fehér Ember látja. Az, hogy afrikanista voltam, segített abban, hogy a világot a periférikus térségek szempontjából lássam, és bizonyos értelemben segített abban is, hogy elejtsem addigi tanulmányaim fonalát, és nyitottá váljak a világgal kapcsolatos új megállapítások iránt. Ehhez járult még, amit az imént mondtam arról, hogy a periférikus

területekkel, a harmadik világgal foglalkozók zavara megnőtt a hagyományos magyarázatokkal kapcsolatban, amelyek egyre kevésbé funkcionáltak.

M. F.: *A centrum–periféria fogalompárt már a század elején alkalmazták a társadalomtudományokban. Mit tart Ön lényegileg újnak saját interpretációjában?*

I. W.: Mindig nehéz megállapítani mi az, ami új, mivel amit én mondok, azt így még senki le nem írta előttem. Én azonban mindenkinél nyomatékosabban hangsúlyozom, hogy az elemzés döntő egysége a gazdaság, és hogy a gazdaság határait empirikusan kell megállapítani, nem csupán feltételezni, hogy egy állam vagy egy kultúra határai között találhatóak. A gazdaság történelmi határait ténylegesen az a világgazdaság jelöli ki, amelyben élünk, és amely a XVI. században jött létre. Ezen az önmagában álló egységen belül folynak a politikai és a kulturális jellegű harcok, és ezek a harcok sokkal szélesebb struktúrákon belül értelmezendők, mint amilyen az állam. Én tehát a világgazdaságnak eme szinguláris történelmi fejlődéshez való ragaszkodásomban vagyok talán a leginkább radikális a szokványos elméletekhez képest.

M. F.: *Ezek szerint Ön a világgazdaságot tekinti az elemzés elsődleges egységének. Elméletében milyen kapcsolat áll fenn a politikai egységként felfogott nemzet mint rész és a világrendszer – mint egész között?*

I. W.: Mindenekelőtt meg kell különböztetni a nemzetet az államtól. Mint már említettem, mindig radikálisan ragaszkodtam ahhoz, hogy az elemzés egyedüli egysége a világgazdaság. Ebből a kiindulópontból valami egészen radikális dolog következik. Mégpedig az, hogy el kell vetni azt a felfogást, miszerint az állam, az etnikai csoportok, a háztartások vagy akár a nemzet őseredeti entitások, amelyek már régtől fogva léteznek, és amely szerint ezek együtt hozták létre a világgazdaságot. Épp ellenkezőleg. Véleményem szerint a mai államokat és nemzeteket, amelyeket a világrendszer teremtett, olyan struktúrákként kell felfognunk, amelyek a világgazdaság létének következményeiként alakultak ki. Vegyük például Magyarországot mint nemzetet – és Magyarországot mint államot. Természetesen adva voltak a magyarok, vagyis olyan emberek, akik azt a közös nyelvet beszélték, amelyet ma magyarnak nevezünk. A különböző történelmi időpontokban léteztek államok, más-más határokkal, amelyek természetesen nem azonosak a maiakkal, ezen kívül léteztek bizonyos érzületek is. Sok ilyen nép volt Európában. Amikor azonban a benne zajló folyamatok kölcsönhatásainak eredményeként létrejött a világgazdaság, Európában bizonyos államok és államhatárok keletkeztek a nekik megfelelő államgépzetekkel, amelyek egyes esetekben nagyjából megegyeztek a már meglévőkkel, más esetekben azonban teljességgel különböztek tőlük. A modern állam való-

sága a világgazdaságból eredeztethető konstrukció; és a modern nemzetek között Magyarország viszonylag kivételes jelenségnek számít. Ma, 1981-ben, a magyar állam és a magyar nemzet csaknem azonos fogalmak, sok országban azonban az államhatárok és a nemzeti határok korántsem azonosak. A nemzeti kérdés létrejötté meglehetősen késői jelenség, én Európa nagy részében a XIX. századra tenném, a világ többi részén pedig a XX. századra. „Képződmény”-ről – és nem holmi őseredeti dologról van szó. És azt kell megértenünk, hogy mi az oka kialakulásának. Amennyiben klasszikus marxista terminológiával élünk, és a világgazdaság alapjának a tőkés rendszert tekintve feltesszük a kérdést, hogy mi ennek a világgazdaságnak a politikai felépítménye, én úgy válaszolnék, hogy ez az az „államközi rendszer”, amelynek kialakulása a XVI. századra tehető. Ez az a keret, amelyen belül az államok meghatározást nyernek, kényszerpályákon mozognak, és határoltakká válnak. Ismeretes a szuverén állam ideológiája. Az államközi rendszerben azonban nem léteznek valóban szuverén államok, amelyek megtehetnek mindent, amit akarnak. Még a leghatalmasabb államokat is kötik a szabályok, a gyengébbekről nem is szólva. Magyarország a gyengébb államok közé tartozik, de még az Egyesült Államok is kényszerpályán mozog, a „fortiori” Magyarország. Az államközi rendszer azonban azt is megköveteli, hogy legyenek olyan államok,

amelyek elég erősek ahhoz, hogy elősegítsék a termelési tényezők áramlását a világgazdasági keretek között. Így jönnek létre az államok az államközi rendszeren belül, amely azután kényszerpályán tartja őket.

A nacionalizmus a manipuláció egyik módozataként jelenik meg, az uralkodó áramlatokkal szembeni kulturális ellenállásként, sőt mint az osztályharc egy formája. Úgy tűnik számomra, hogy igen sokféle formát ölthet az osztályharc a világgazdaság keretei között, és hogy meghatározott helyen és meghatározott időpontban éppen a nacionalizmus az egyik ilyen forma. A XX. században különösen erősen fonódik össze a társadalmi forradalom és a nemzeti forradalom. Nagyon nehéz olyan forradalmat találni – bármelyik nagy XX. századi forradalmat vesszük is –, amelynél a kettő ne kapcsolódna össze; gondoljunk akár Kínára, Vietnámra, a Szovjetunióra, a mai Dél-Afrikára vagy Indiára.

M. F.: *Engedje meg, hogy visszatérjek a kategóriák használatának problémájához. Ön az imént a klasszikus marxi kategóriákat említette. Műveiben azonban egy sor új kategóriával találkozhatunk.*

I. W.: Nem hinném, hogy új kategóriákról lenne szó. Vegyük magát Marxot. Nagyhatású gondolkodó volt, rengeteget írt; a kor embere volt, ugyanakkor jóval meg is előzte korát. Úgy gondo-

lom, vannak feszültségek életművében; létezik egy modellalkotó Marx, ellentétben a történész Marxszal, továbbá Marx, a cselekvő ember, szemben Marxszal, az elemző társadalomtudóssal.

Azt hiszem, az történt, hogy számos gondolatát igen leszűkítetten értelmezték követői és támadói egyaránt. Vegyük például a marxi mű egyik legalapvetőbb hipotézisét. Marx egyik legfontosabb gondolata az volt, hogy a kapitalizmusnak nevezett rendszerben két osztály fejlődik ki: a burzsoázia és a proletariátus, és hogy idővel egyre többen kerülnek a két osztály valamelyikébe. Az ezeken kívül álló csoportok pedig valahogy el fognak tűnni, és idővel a valóságos gazdagság, a jövedelmek, az életminőség tekintetében pedig egyre inkább fokozódik a polarizáció a két osztály között. Ezt nevezzük elnyomóródsi elméletnek. Furcsa módon ezt az elméletet, amely véleményem szerint központi szerepet játszik Marxnál, ma rendkívüli módon elhanyagolják, még hozzá a magukat marxistáknak vallók inkább, mint a nem-marxisták. A magukat marxistáknak nevezők azért nem beszélnek szinte sohasem az elnyomóródsiról, mert a nem-marxisták olyan sokat emlegetik, és mert épp ezt használják Marx-cáfolatuk alapjául. Következésképpen érvelnek: Marx megjósolta a polarizációt, akkor lássuk: tényleg nagyobb nyomorban él-e ma a proletariátus Németországban, az Egyesült Államokban vagy Angliában, mint száz évvel ezelőtt? Igaz-e, hogy egyre több ember

válík vagy burzsoává vagy proletárrá? Dehogya! Létrejött egy új középosztály, van egy munkásosztály; mint kezdjük a parasztsággal és így tovább. Következésképpen minden azt bizonyítja, hogy Marx tévedett. És szerintem sokan Marx követői közül is valami olyasmit gondolhatnak: lehetséges, hogy Marxnak nem volt igaza ebben a kérdésben, és ezért nem beszélnek a polarizációs elméletről.

Azt hiszem, amennyiben pontosan megértjük az elméletet, kiderül, hogy mindezidáig semmi nem cáfolta meg Marxot. Abban a pillanatban, hogy ezeket a kategóriákat a vilárendszer-szemlélet alapján értelmezzük, és azt mondjuk, hogy nézzük meg az osztályszerkezet alakulását a világgazdaság egészében, szerintem azonnal kitűnik, hogy egyre több ember válík burzsoává vagy proletárrá, következésképpen létezik a folyamatos proletarizáció; és a világméretű proletariátus között igenis ott van a szakadék, amely ma sokkal nagyobb, mint száz évvel ezelőtt, és száz évvel ezelőtt sokkal nagyobb volt, mint háromszáz éve – tehát a valóságban is létezik a növekvő mértékű abszolút elnyomódás jelensége. Véleményem szerint e fontos hipotézis tekintetében Marxnak igaza volt, amennyiben az államot mint elemzési egységet figyelmen kívül hagyjuk. Mindez természetesen nem áll Nyugat-Németországra vagy az Egyesült Államokra, talán Magyarországra sem, de a vilárendszer egészére igen.

M. F.: *Empirikus elemzései során Marx egy sor más kategóriát is használ, így például a parasztságot, a kispolgárságot stb. Az Ön műveiben azonban gyakorlatilag csak két osztály szerepel.*

I. W.: Nos, érdemes újra elolvasni a *Brumaire tizennyolcadikáját*.^{*} Ez azért érdekes írása Marxnak, mert általános elméletét egy olyan sajátos történelmi helyzet elemzése során használja fel, amelyben ő maga is élt, és amely egyébként is igen jelentős korszak volt. Itt több érdekes dolgot találhatunk. Mindenekelőtt, ha figyelmesen elolvassuk az írást, kiderül, hogy a francia politikával kapcsolatos fejtegetéseinek nagy részében explicit módon mutat rá arra, hogy a francia politika – ugyanabban az időben – az angolétól eltérő és sokkal bonyolultabb úton haladt. Főként azért, mert Anglia a világgazdaság hegemon hatalma volt, Franciaország viszont nem. És ha egy ország a világgazdaság hegemon hatalma, megengedhet magának egy sor dolgot, amit például Franciaország nem. Ha megnézzük, mit ír Marx a parasztságról, kiderül, hogy vannak fejezetek, amelyeket szinte szó szerint átvettem, és amelyek miatt azzal vádolnak, hogy nem vagyok marxista; ahol azt mondja, hogy annak ellenére, hogy a parasztek technikailag birtokosai a termelőeszközöknek, viszonyuk a kereskedőkhöz, a nagy földbirtokosok-

^{*} Marx *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája* című művéről van szó.

hoz és a társadalom más uralkodó csoportjaihoz lényegileg proletár viszony. Azaz, nem csak egyszerűen hasonlítanak a proletáriátushoz, be is tagozódnak abba. Ez nem jelenti azt, hogy a kettő azonos lenne, hanem – nekem legalábbis úgy tűnik – inkább arról van szó, hogy a közvetlen termelőtől való többletelvonásnak sokféle módja van. A bér munkarendszer segítségével történő többletelvonás csak egy a sok közül. Teljesen igaz, hogy néhány helyen Marx maga ad alkalmat olyan interpretációra, mintha ez lenne az egyedüli tiszta forma.

Két dolgot azonban nem szabad szem elől téveszteni. Először is: Marx életének nagy részét Angliában töltötte, és többnyire az angol – vagy ha úgy tetszik – a nyugat-európai helyzetet elemezte, azaz legtöbbször a korszak legfejlettebb országairól írt. Másodszor: fő művében, *A tőkében* – amelyben igen kevés a történelmi hivatkozás, tehát inkább absztrakt, elméleti munka – felvázol egy modellt, amely azt hivatott megmutatni, hogyan működik a tőkés rendszer. Ez nem egy történelmi modell. Ha úgy tetszik, inkább szociológiai modelltől van szó, egy ideáltípusról, mely azt mutatja meg, hogy a rendszer hogyan működne, ha már bejárta volna teljes történelmi fejlődésének útját, nem pedig azt, hogy aktuálisan hogyan működik. Úgy vélem, ez az értelmezés megfelel Marx szellemének, ha szó szerint nem is található meg nála, ami egyébként engem egy cseppet sem

zavar. Szerintem tökéletesen igaz az, hogy a bérmunka a kapitalizmus központi kategóriája, feltéve, ha nem feledkezünk meg arról, amiről manapság oly sokan megfeledkeznek, nevezetesen, hogy „kizárólag bérmunka” a tőkés rendszer történetének egyetlen pillanatában sem létezett. Véleményem szerint a kapitalizmus meghatározó jegye a bérmunka és a nem-bérmunka kombinációja. Sőt, tovább megyek: a kapitalizmus nem volna képes fennmaradni, ha a bérmunkán kívül nem létezne más forma. És ha már itt tartunk, hadd lépjek még egyet előre, és hadd mondjam azt, hogy a tőkés rendszer alapvető ellentmondása, hogy a bérmunkától különböző munkaformák felszámolása felé halad. És ha majd egyszer – egy-két évszázad múlva – eljutunk eddig a pontig, a kapitalizmus mint rendszer nem lesz képes tovább fennmaradni.

M. F.: *Milyen mozgási lehetőségeket lát Ön a '80-as években a félperiférikus és a legelmaradottabb országok (LDC-k) számára?*

I. W.: Azt hiszem, a '80-as évek nehéz időszak lesz. Egy világgazdasági stagnálás kellős közepén vagyunk: egy általános értelemben vett világgazdasági stagnálásról van szó. Ez az időszak nem lesz kedvező a periférikus országok, az LDC-k többsége számára, bár elképzelhető, hogy ezen országok némelyike képes lesz profitálni a kiala-

kult helyzetből. Ebben a periódusban szerintem továbbra is számítani kell az USA világgazdaságban elfoglalt hegemon helyzetének további viszonylagos romlására, valamint az államközi rendszeren belüli szövetségek újárendeződésére is. Ezért úgy vélem, a következő tíz év a nagy bizonytalanság korszaka lesz; a világrendszer továbbra is folyamatos nyomásnak lesz kitéve a harmadik világ „rendszerellenes” (antisystemic) mozgalmi részéről, amelyek természetesen különféle formákban jelentkezhetnek – gondoljuk Salvadorra, Dél-Afrikára vagy akár más országokra. De szerintem az is nagyon valószínű, hogy néhány fejlett országban – különösen az USA-ban is lesz – még hozzá igen nagymértékben – társadalmi nyugtalanság a ’80-as években. Talán Európa lesz a ’80-as években a világ egyik viszonylag legnyugodtabb térsége. Egyszerűen azért, mert a világ gazdaságilag erős területének számít. Az igazi problémát a ’90-es évek fogják jelenteni, amikor is a világgazdaságban újabb fellendülés, a világkapitalizmusban pedig új expanzió, új termelési felfutás és szemmel látható sikerek várhatók, de ugyanakkor ellentmondásos helyzetbe is kerül majd a világgazdaság. Egyre nagyobb politikai megrázkódtatásokat kell elviselnie, amelyek idővel fokozódnak, de ugyanakkor még rengeteg lehetősége lesz a további expanzióra és a továbbfejlődésre. Az osztályharc sokkal intenzívebbé fog válni, mivel a világkapitalizmus a következő 20–

30 évben egyre több sikert, de egyre több kudarcot is mondhat majd magáénak.

M. F.: *Hogyan vélekedik Kelet-, illetve Kelet-Közép-Európa lehetőségeiről és szerepéről a világrendszeren belül?*

I. W.: Véleményem szerint Kelet-Közép-Európa sorsát két összefüggő tényező határozza meg. Az egyik a belső fejlődés. Az az érzésem, hogy elég sok belső feszültség halmozódott fel Kelet-Európában abban az értelemben, hogy ezekben az országokban sokan vannak, akik új utakat keresnek, akik meg akarják változtatni a világrendszerben és saját országukban elfoglalt helyzetüket. Ez volna az egyik tényező – a belső feszültség. A másik, a külső tényező, hogy milyen mértékű gazdasági, diplomáciai, politikai, katonai kompromisszum jön létre, nem a Szovjetunió és az USA, hanem Nyugat-Európa és a Szovjetunió között. Azt hiszem, nagyon valószínű, hogy az elkövetkező tíz évben ez meg fog valósulni. Nyugat-Európán tulajdonképpen Franciaországot, központi helyen Nyugat-Németországot és a hozzákapcsolódó Benelux államokat értem. Nagy-Britanniát nem feltétlenül sorolom ide. És azt hiszem, abban a mértékben, ahogyan politikai–diplomáciai–katonai–gazdasági szinten a Nyugat-Európa és a Szovjetunió közötti viszony enyhülni fog – ami szerintem nem lehetetlen, sőt nagyon is

valószínű –, ez azzal a következménnyel járhat Kelet-Európa számára, hogy megszabadulhat a külső nyomás jelentős részétől, ami jóval autonómabb fejlődést tenne lehetővé. Ezt azonban nehéz előre látni; mindenesetre dialektikus kölcsönhatás áll fenn a Kelet-Európán belüli feszültségek, valamint Nyugat-Európa és a Szovjetunió államközi kapcsolatai között.

Úgy tűnik, az USA és Nyugat-Európa szövetsége lényegesen lazulni fog a következő tíz évben, amennyiben az USA fokozottan Japán és Kína felé fog orientálódni. Az USA és Nyugat-Európa közötti feszültségnek főként a gazdasági verseny az alapja.

Az emberek a hidegháború újjáéledéséről beszélnek, de én nem hiszem, hogy erről volna szó. Szerintem a világpolitikai helyzet erősen különbözik a '40-es '50-es években kialakult helyzettől. Ez nem jelenti azt, hogy nincsenek nemzetközi feszültségek. Olyan jellegű sajátos nemzetközi feszültség azonban, amelyet hidegháborúnak nevezünk, és amelynek középpontjában a Szovjetunió és az USA állt, véleményem szerint az elkövetkezendő húsz évben nem várható.

M. F.: *Hogyan értelmezi Ön a szocializmust: megvalósult társadalmi rendszerként vagy társadalmi mozgalomként?*

I. W.: A világrendszer-szemléletből következik, hogy az átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba nem először az egyik aztán a másik államban, hanem a rendszer egészében zajlott le. Véleményem szerint ugyanez a helyzet a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnél is. A szocializmus nem államról államra valósul meg, hanem a világrendszer egészében. Jelenleg ez történik, és hajlamos vagyok azt állítani, hogy a folyamat 1917-ben kezdődött, és tartani fog még vagy egy évszázadig. Az a tény, hogy bizonyos országokban bizonyos pártok kerültek hatalomra, szerintem nem azt jelenti, hogy a szocializmus elérkezett ezekbe az országokba, hanem azt, hogy a politikai erőviszonyok megváltoztak a világrendszer egészében bizonyos fokig. A politikai „rapport de force”-t én nem az államhatalom erejével mérném, jóllehet ez is lényeges, hanem a mozgalmak erejével. Elképzelésem szerint ugyanis létezik a rendszerellenes mozgalmaknak egy világméretű családja, amely valamikor a múlt század közepén kezdett formálódni, és az idők folyamán egyre erősebbé vált, s amelyen belül, illetve amelyből kinőve az egyes mozgalmak megerősödtek. Ha azonban az államhatalmat egy sajátos mozgalom ragadja magához, az soha nem egyértelmű jelenség. Ez egyidejűleg gyengíti és erősíti a világrendszert, mivel ezek a mozgalmak abban a pillanatban, hogy magukhoz ragadják a hatalmat, beépülnek az államközi rendszerbe, és annak korlátai

közé szorulnak. Így viszonyuk ambivalenssé válik a rendszerellenes mozgalmak világméretű családjához. Nincsenek sem benne, sem kívül; részben benne és részben kívül vannak. A család azonban egyre erősebb lesz, és ez az egyik legfontosabb politikai tényező a jelenlegi világhelyzetben; és ha arra keressük a választ, hogy milyen eszközzel érhető el a szocializmus, én azt választanám, hogy a mozgalmak e világméretű családja révén. Formáját és határait tekintve a család igen nehezen definiálható, mert a mozgalmak által felöltött formák rendszerint változékonyak.

Az imént azt mondtam, hogy a nacionalizmus az osztályharc egyik kifejeződési formája lehet. Ez igaz, de nem feltétlenül van így. A nemzeti mozgalmak tehát időnként lehetnek osztályjellegű mozgalmak, de nem mindig azok. Ugyanez a helyzet a legkülönbébb formában jelentkező – pl. feminista vagy környezetvédő stb. – mozgalmakkal. Jönnek és mennek. Igen változékonyak, és erejük az adja, hogy az emberek kényelmetlenül érzik magukat miattuk. Itt van például az iráni forradalom, amely szintén egy ilyen igen kétértelmű jelenség. Egyrészt alapjaiban rázta meg a világrendszert, megrendítette az USA közép-keleti hatalmát, de ami ennél is fontosabb, megrendítette a Nyugat egész ellenőrzési hatalmát. Az egyik legérdekesebb dolog az iráni mozgalommal kapcsolatban az, hogy mennyire vonakodik bekerülni az államközi rendszer keretei közé. Nehéz lenne

megmondani, hogy ki van ma hatalmon Iránban; nincs egységes állam. Ami távol tartja az USA-t és más országokat az Iránnal való együttműködéstől, az lényegében ez a „rendszerellenes” erő. Másrészt viszont másfajta elemeket is magába foglal, és olyan irányba is fejlődhet, amely távol áll a „rendszerellenes”-től. Jelenleg teljességgel azon az állásponton vagyok, hogy az 1970-es években ez a mozgalom fontos részét képezte a jelenlegi világrendszer dezintegrálását elősegítő nyomásnak. Hogy mindebből mi lesz az 1990-es évekre?

M. F.: *Hogyan értékeli Ön a jelenlegi lengyel eseményeket, a lengyel munkások mozgalmát? Milyen típusú változásról van itt szó?*

I. W.: Azt hiszem, felfedezhető némi hasonlóság az iráni mozgalommal. A lengyel helyzet bizonyos szempontból klasszikusnak mondható, nemde? Olyan mozgalomról van szó, amelyet főként munkások irányítanak, gyári munkások, fizetésből élő munkások, akik tiltakoznak a munkafeltételek ellen. A mozgalomba bizonyos nacionalista vonások is keverednek. A vallás egyfajta egységesítő erőként van jelen. E pillanatban meggyőződésem – de öt év múlva ki tudja, mi lesz –, hogy ez is része a világméretű szocialista előretörésnek. Én nem hiszem, hogy az úgynevezett szocialista országok merev, mozdulatlan egységek volnának, amelyekben megszűnt a politikai élet. És szerin-

tem nem is szabad így kezelniük őket, hanem úgy, hogy az ezekben az államokban kibontakozó mozgalmak éppoly egészségesek a világ szocialista fejlődése szempontjából, mint más országok mozgalmi.

Budapest, 1981. május

A LIBERALIZMUS FURCSA HALÁLA*

Esélyek és kényszerpályák 1989 után

M. F.: *Itt vagyunk tehát Görögországban, tíz évvel az első interjúnk után, amelyben Ön azt jósolta, hogy a kilencvenes évek döntő fontosságú lesz a jövő világrendszerének alakulásában. Mielőtt rátérnénk magát a világrendszert érintő kérdésekre, kíváncsi lennék arra, hogyan értékeli az elmúlt tíz év kelet-európai változásait, vagy ha szélesebb perspektívát kíván: az utóbbi két évtizedét.*

I. W.: Amit én gondolok a Kelet-Európában történekről, azt nem sokan osztják sem Kelet-Közép-Európában, sem másutt a világban. Először is a kommunizmus metamorfózisa, illetőleg összeomlása nem valósulhatott volna meg az adott gyorsasággal és könnyedséggel Gorbacsov alapvető szemléletváltása nélkül. Ezt persze már sokan elmondták. Csakhogy, szerintem, Gorbacsov alapvető szemléletváltása sokkal inkább az USA gyengeségéből következik, semmint az erejéből. Ez lenne az egyik szokatlan nézetem. A másikkal pedig azt mondom ki, hogy a kommunizmus összeomlása távolról sem jelenti a liberalizmus dia-

* Az interjú a Delphi Fórum konferenciáján készült 1991 júniusában.

dalát, sőt valójában a liberalizmusnak mint ideológiának az összeomlását jeleníti meg. Hadd magyarázzam meg egyszerre mind a kettőt, bár az egyik a középtávú realitások kategóriájába tartozik, a másik pedig a hosszú távúakéba.

A középtávú realitás az, hogy 1945 után az USA egyeduralkodó szerepre tett szert a világrendszerben. Gazdasági, politikai, katonai, de még kulturális szempontból is a legerősebb ország volt. 25–30 éven át uralta a világot abban az értelemben, hogy többé-kevésbé megvalósíthatott mindent, amit akart. A Szovjetunióhoz való viszonya sem volt igazán konfliktusos, az egész ellenségeskedés stilizált, álságos kellett hogy legyen, hiszen erről szólt Jalta is. A jaltai egyezség alapján véve azt kötötte ki, hogy semmilyen szín alatt nem kerülhet sor erőszakos cselekményekre Európában. A Szovjetunió megkapja a maga befolyási övezetét, de ne várjon semminemű gazdasági segítséget az újjáépítéshez, mialatt az USA újjáépíti Nyugat-Európát és Japánt. Az üzletnek erről a részéről általában megfelelnek.

M. F.: *Az Ön nézete szerint történt-e szerződészegés Jalta pontjait illetően, mert a kelet-európaiak úgy vélik, igen. Gondolok itt például Fehér Ferenc cikkére – a jaltai rendszer elleni hosszú forradalomról.*

I. W.: Nos, ez attól függ, hogy mit nevezünk szerződészegésnek. Ha feltételezzük, hogy az

egyezményben benne foglaltattak szabad választások Kelet-Európában, akkor természetesen ezt a szerződést megszegték. De nem hiszem, hogy benne foglaltattak.

M. F.: *És az erőszak? Az imént említette, hogy az egyezség értelmében erőszakos cselekményekre nem kerülhetett sor Európában.*

I. W.: A tilalom államközi erőszakra vonatkozott.

M. F.: *Ez is áll Magyarország és Csehszlovákia esetében.*

I. W.: Nem, szerintem 1945-től 1990-ig kivételnek mondható államközi békében volt részünk. Ez időszak alatt egyik ország sem hatolt be egy másik ország területére. Egyetlen emberéletet sem követelt államközi háború. A határvonal szent és sérthetetlen volt mindenütt. A megállapodás erre vonatkozott, és ennek minden pontját tiszteletben is tartották mindenkor.

M. F.: *Ön nem érzi úgy, hogy 1956 vagy 1968 mégiscsak kivétel?*

I. W.: Nem, az egyezség erre is kiterjedt. 1956 és 1968 része volt az egyezésnek, amely kikötötte, hogy saját érdekszférájában a Szovjetunió old meg minden felmerült problémát, és az USA nem avatkozik bele. A szónoklatok ugyan nem marad-

tak el, de az USA nem mozdult meg sem 1953-ban, sem 1956-ban, sem 1968-ban, sem 1980-ban vagy '81-ben. Az USA nem tett lépéseket egyik esetben sem. Ellenkezőleg: az USA egészen nyilvánvalóvá tette mind a Szovjetunió, mind a világ számára, hogy nem is fog lépni. Mert ez is része volt az egyezségnek. Cserébe a szovjetek rendben tartották a világnak azt a részét. Ilyesformán én úgy vélem, hogy a Szovjetunió az USA egyfajta nagyhatalmi alvállalkozója volt negyvenöt éven át, és rendben is tartotta a reá ruházott részt a világból.

Tehát a jaltai egyezség Európára vonatkozott. És ha most el is kanyarodik a beszélgetésünk Kelet-Európától, akkor is ki kell mondani, hogy az adott időszak zűrzavarai nem a Szovjetuniótól, nem is az USA-tól, hanem a harmadik világtól eredeztethetők. Jaltában a harmadik világról nem tárgyaltak, mert azt mindegyik fél gyengének ítélte meg. Ők azonban nem tisztelték a kialakított rendet, és nagy bajokat kavartak. De ez egy másik történet.

A hatvanas évek végétől kezdve az USA hatalma aláaknázódott. Ezt elsősorban Nyugat-Európa és Japán természetszerű gazdasági növekedése idézte elő, ami hihetetlen módon korlátozta az USA versenyképességét. Másrészt a harmadik világban bekövetkezett változások és a világ-gazdasági pangás is egyre növekvő mértékben csökkentették az amerikai üzleti potenciált. Végül

pedig az USA a nyolcvanas évek folyamán be-
kényszerült a katonai keynesianizmus felvállalásá-
ba, s ezáltal hatalmas adósságokba verte magát.
Mindez része volt az USA viszonylagos hanyatlá-
sának. Az USA tehát hanyatlani kezdett, már kép-
telen volt egy olyan fajta feszültség gerjesztésére,
amely a szovjet hatalom erőforrása volt mind a
birodalmon belül, mind pedig Kelet-Európában.
Szerintem Gorbacsov ezt 1985-re kellően átlátta,
és így morfondírozott: lássuk csak, mit is tehet-
nénk a világbirodalom érdekében! Meghányta-
vetette magában, és arra jutott, hogy három dol-
got kell csinálnia. Először is, fel kell számolnia a
hidegháború költségeit, mert az gazdasági ellehe-
tetlenséghez vezet. Ezt az USA tárgyalóasztalhoz
kényszerítésével akarta elérni. Végül is sikerrel,
mert az USA nem engedhette meg magának, hogy
az egyoldalú szovjet fegyverzetcsökkentéseket
megfelelő válasz nélkül hagyja. Másodjára Kelet-
Európát vette szemügyre, és azt mondta: gazda-
ságilag ráfizetéses, politikailag ballaszt, szabadul-
junk hát meg tőlük, csináljanak, amit akarnak!
Gorbacsovnak is megvolt a maga sajátos rangso-
ra.

M. F.: *De azért nyilván a Szovjetunió maga is ha-
nyatlani kezdett, ugye?*

I. W.: Természetesen; hiszen a szovjet hatalmi
erő nagymértékben az amerikai hatalmi erőn ala-

pult. Végül a harmadik dolog, amire Gorbacsov rájött, az az, hogy neki szüksége van a belső át-szervezésre. Így hát a nyolcvanas évek végének változásai nem abból következtek, hogy Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország és Bulgária népei meg akarták buktatni a kommunistákat, vagy meg akartak szabadulni az orosz imperialista fennhatóságtól. Azt már akarták az ötvenes és a hatvanas években is. Kelet-Európában nem a szándékok változtak meg, hanem a politikai lehetőségek. Gorbacsov kijelentette, hogy nem küld csapatokat, és ez volt az a pont, ahol a helyi kommunista pártok számára reménytelenné vált minden, és összeomlottak. Gorbacsov hiába próbálta ezt elmagyarázni az olyan vezetőknek, mint Honecker vagy Jakes. A magyar kommunisták egy fokkal már intelligensebbek voltak ebből a szempontból, s lengyel kollégáik úgyszintén. Röviden összefoglalva én ezt az okozati sorrendet látom: az USA meggyengül – Gorbacsov reagál az USA meggyengülésére –, Kelet- és Közép-Európa országai teret nyernek. Ez tehát egy viszonylag rövid periódust ölel fel 1945-től, az USA világhatalomra emelkedésétől kezdődően, amely magába foglalja Jaltát, s tart egészen 1990-ig, az USA hanyatlásáig, amely pedig magába foglalja a jaltai megállapodás lezárását.

Ha viszont mindezt egy hosszabb távlatból szemléljük, mondjuk a francia polgári forradalomtól kiindulva és a világrendszer szemszögéből, úgy

a véleményem az, hogy a kommunizmus bukása és a marxizmus–leninizmus ideológiájának kimúlása valójában a liberalizmus összeomlása is. Ez akkor is igaz, ha ma Kelet-Közép-Európában mindenki a liberalizmusról, a piacról meg hasonlókról beszél. Ez csupán a liberalizmus fogalomzavarából ered. Liberalizmus alatt nem a viszonylag szabadabb piaci működést értjük. Maga a piac soha nem is tűnt el a tényleges számításokból a Szovjetunióban és Kelet-Európában. Ez egy másik hosszú történet. A piac most nyilván megszabadult számos kötöttségtől, termelőeszközök kerültek magántulajdonba, és mód nyílt a külföldi befektetésekre. De nem ez a liberalizmus. A liberalizmus ideológiája a francia polgári forradalomban és a modernizmusban gyökeredzik, amelynek világnézete kimondja, hogy a politikai változások elkerülhetetlenek, és abból fakadnak, hogy a világ halad előre. A liberalizmus ideológiája arra figyelmeztet, hogy ezeket a természetszerű változásokat igyekezzünk a lehető legésszerűbb korlátok közé szorítani. Az eszme kiváló. Elfogadjuk, és működtetését máris racionális döntéshozó mechanizmusainkra bízhatjuk. A piac felszabadítása egymásik kötöttsége alól nem volt ritka dolog, de általánosnak sem volt mondható, így hát – éppen a racionalizmusának köszönhetően – a liberalizmus figyelme a szabadabb piac felé fordult. Nem tudom, Magyarországon mennyire ismert az angol történelem, de hadd hozzam fel példának az an-

gol történelem egyik legnagyobb eseményét, az 1840-es években vitára bocsátott gabonatörvényt. Ezzel kapcsolatban – nagyon helyesen – mindig a különböző protekcionista korlátozások eltörlését szokták kiemelni, vagyis a piac felszabadításáról van szó. Csakhogy ugyanazok az emberek, akik politikusként és értelmiségiként támogatták, és elfogadtatták a gabonatörvény eltörlését, egyúttal elfogadtattak olyasmiket is, mint az első gyártörvények, amelyek megszabták, hogy alkalmazottait a gyártulajdonosok heti x óránál tovább nem foglalkoztathatják stb. A szociális törvényhozás is liberalizmus – amennyiben a változás folyamatának ésszerű irányítására törekszik. Mára a liberalizmus a világrendszer központi ideológiájává vált, az egyik szárnyán a konzervatívokkal, akik amennyire csak lehetséges, lassítani szeretnék a folyamatokat, a másikon pedig a szocialistákkal, akik viszont gyorsítani szeretnék. Az én alapvető tézisésem az, hogy a XIX. századi liberalizmusnak volt egy programja, nevezetesen az, hogy a munkásosztályt integrálja a társadalomba a racionális változások kisiklásmentes végrehajthatósága céljából. Ennek a programnak két része volt. Az első, hogy a munkásság végül is kapja meg a szavazati jogot, a második, hogy részesedjen az értéktöbbletből. Ezt mindkét esetben oly módon kívánták végrehajtani, hogy a rendszer alapvető megváltoztatására a munkások még csak ne is gondoljanak, hanem cserébe az asztal alá hajított falatért inkább

legitimálják és fogadják el. A program gyakorlatilag meg is valósult. A dolog történelmi iróniája az, hogy a megvalósítók nem a liberálisok voltak, hanem egyrészt a megokosodott konzervatívok, akik rájöttek, hogy a liberális programnak értelme van, másrészt a pártok, szakszervezetek stb. harcosabb alakzataiban követelőző szocialisták. Tulajdonképpen ők így együtt álltak az állam elé pontosan ezekkel a reformjavaslatokkal. 1914-re az alapszerkezet többé-kevésbé összeállt.

És ezzel elérkeztünk a huszadik századba, és annak is egy újfajta liberalizmusába, amelyet Woodrow Wilson képvisel. Ez ugyanúgy a munkásosztályok bekebelezésére tett kísérlet volt, de most már világméretben, tehát nem csupán Nyugat-Európában, hanem a világ többi részén is, ami alatt abban az időben Kelet- és Közép-Európa volt értendő. Wilson nemzeti önrendelkezési programja logikailag párhuzamban áll egyfajta világléptékű választójoggal. Aztán a második világháborúval jött Roosevelttel, aki gazdasági fellendülést hirdetett meg minden országnak, ami viszont a világméretű jóléti állammal áll párhuzamban.

M. F.: *Nem akarnám félbeszakítani, de hadd tegyek fel egy ehhez kapcsolódó kérdést! Az első világháború végén, a Habsburg Monarchia összeomlását követően alapvetően két alternatíva kínálkozott. Az első szerint újonnan alapított nemzetállamok váltanák fel a*

Habsburg Birodalmat. A másik – és ez állt közelebb Wilsonhoz – egy demokratikus föderáció vagy konföderáció létrehozását szorgalmazta. A cseh nemzeti politikusok meggyőzték Wilsont és tanácsadóit, hogy az első mellett, vagyis a nemzetállamok megteremtése mellett döntsön. Ez persze már a kezdet kezdetén abszolút nonszensz volt.

I. W.: Valaki úgy fogalmazott, hogy a wilsoni nemzeti önrendelkezés koncepciója logikai nonszensz, mert ahhoz, hogy a nemzetek rendelkezzenek önmaguk fölött, először valakinek rendelkeznie kell afelől, hogy kik legyenek ezek a nemzetek.

Így hát már a legelején volt egy kis zavarodottság a listát illetően, hogy mely nemzetek kapjanak önrendelkezési jogot. Wilsonnak ehhez nem igazán volt szava. Neki mindegy volt, hogy a megszülető országot Csehországnak, Csehszlovákiának vagy Danubiának hívják. Ő csak annyit akart, hogy szülessen meg az illető állam, legyen tagja a Népszövetségnek, ami annyit is tesz, hogy legyen független, és legyen a többi állammal mindenben azonos joga – szóval mintha csak ezt mondta volna: úgy csináljátok, fiúk, ahogy akarjátok, részemről oké, csak nehogy túlon túl eltoljátok a dolgot.

M. F.: *Pedig eltolták. Az egyik irracionális döntést a másik után hozták – Jugoszlávia éppoly nonszensz*

nemzet, mint Csehszlovákia. Sosem vált integrált nemzetté, és csak tápot adott a fasizmusra stb.

I. W.: Nos, meglehet. De azért vegyük észre, hogy ez máshol is megesett, nemcsak Kelet-Közép-Európában, hanem Ázsiában, Afrikában és Közép-Keleten is. Úgy értem, nem lett volna egyetlen történész vagy társadalomtudós sem, aki 1914-ben hozzávetőleges pontossággal meg tudta volna jósolni a tagállamok és nemzetek leendő határait. Bizonyos esetekben az országhatárok egészen precízen követték a nyelvi területek határvonalait, és bizonyos esetekben nem. De ez lényegtelen az önrendelkező nemzetek teóriájának szempontjából. A lényeges az volt, hogy szuverén államok tartozzanak bele egytől egyig a szuverén államok családjába, ami maga a világrendszer. A tényleges határvonalakat a döntéshozás pillanatában érvényes hatalmi politika szabta meg. A különböző nagyhatalmak itt-ott belelógna a képbe, mert mondjuk egyikük vagy másikuk ilyen vagy olyan oknál fogva jobban örült egy egyesült Jugoszláviának, mint az önálló Szerbiának, Szlovéniának és Horvátországnak. De az is elképzelhető, hogy egyikük ezt a megoldást preferálta és a másikuk nem, ám az előbbi egy kicsivel erősebb volt a másiknál. Leszűkítve a kérdést Csehszlovákia esetére, meglehet, hogy a csehek alapjában véve rá tudták venni a szlovákokat, hogy tartsanak velük, csak aztán húsz év kényszerházasság után a

szlovákoknak egyszer csak elégük lett az egészből. Ezek pillanatnyi döntések voltak, csak hát államstruktúrát teremtettek. És figyelemre méltó, hogy amint ezek a határok megszülettek, micsoda hatalmas nyomás irányult arra, hogy változatlanok maradjanak. Még ma is ez a helyzet. Senki nem akarja újrarajzolni, átszerkeszteni ezeket a határokat, és bizonyos fokig éppen az irracionálisuk miatt.

M. F.: *A nacionalista csoportosulások ez alól nyilván kivételek.*

I. W.: Na nem, én ezt úgy értem: senki a nagyhatalmak közül nem óhajtja a határvonalak felülvizsgálatát, senki, akinek módjában állna, mert ha egyszer elkezdődik, annak nem lesz vége.

M. F.: *No de a kelet-európaiak egy kicsit érzékenyebbek annál, semmint hogy senkinek lehessen nevezni őket. Sőt, ez már nem is érzékenység, több annál. Végére is 1989 után mi itt Kelet-Európában egyfajta vákuumban élünk, legalábbis biztonságpolitikai szempontból. És most együtt kell élnünk a wilsoni döntés minden következményével, amely ugyebár végtelenül liberálisnak és demokratikusnak hangzott.*

I. W.: Ez tökéletesen igaz, de hadd ragadjak meg itt a biztonságpolitikai vákuum gondolatánál. A biztonság vákuumát a Szovjetunió összeomlása

idézte elő. A szovjet érában még tiszteletben tartották a határokat. Az ötvenes vagy a hatvanas években senki nem problémázott a határokon. Tílos volt. Ha most előretekintek úgy 5–10 évre, gyanítom, hogy a vákuumot Nyugat-Európa tölti be majd. Teljesen függetlenül a kelet-európai tenivalóktól, érzésem szerint Nyugat-Európa rövidesen egy katonai szervezettel rukkol elő. Mitterrand minden követ megmozgat ennek érdekében, Kohl is szorgalmazza a dolgot, úgyhogy nem adok öt évet, és ez a nyugat-európai katonai szervezet létrejön. Gyanítom, hogy ők váltják fel a szovjeteket, és így ők fogják ellenőrzésük alatt tartani a határokat is.

Csakhogy addig még el kell telnie öt évnek, s az idő alatt bármi történhet. Jugoszlávia meglehet, holnapra darabokra hull. S ha Jugoszlávia szétesik, Csehszlovákia sem biztos, hogy egyben marad. De ha Csehszlovákia nem marad egyben, akkor talán Magyarország és Románia háborúba kezd egymással Erdélyért. Ha pedig erre sor kerül, úgy a románok akár Moldáviáért és Besszarábiáért is megverekedhetnek. És persze éppen ez az, amit Nyugat-Európa és az USA nem akar. Mindent megtesznek majd, hogy ezt megakadályozzák, de erre csupán egyetlen módszer van: a határok változatlanok kell, hogy maradjanak. Ésszerű határkiigazítás nem képzelhető el úgysem, tehát ott kell, hogy maradjanak, ahol vannak. Szóval, ha ez az egész öt éven belül szétesik, úgy nem tudom,

hogyan, s vajon egyáltalán össze lesz-e valaha is rakva. De ha még kitart néhány évig, akkor ezek a határok végleg beágyazódnak.

M. F.: *Tehát Ön nem lát komoly és valós esélyt a XX. századi kelet-közép-európai történelem újraértékelésére és újragondolására, illetve az érintett országok egy ilyen folyamatba való bevonására? Az európai biztonsági vagy államszerkezeti rendszer olyan hibetelenül antidemokratikus volt, hogy ezeket a közösségeket, bármit is tettek az első, illetve a második világháború alatt vagy után, még csak meg sem hallgatták. Most az USA viszonylagos hanyatlásával, illetve a Szovjetunió összeomlásával fölmerülhet az államközi rendszerek demokratizálásának a kérdése is.*

I. W.: A kérdés természetesen már felmerült. De azzal nyilván Ön is tisztában van, hogy amennyiben a megbeszélések odáig jutnak, hogy az érintettek már a határokról vitáznak, úgy nem lesz megállapodás. Mert ha csak arról lenne szó, hogy a felek kölcsönösen egyetértenek a határok itt vagy ott történő átrendezésével, senkit a világon nem érdekelne a dolog. De a románok és a magyarok nem értenek egyet abban, hogy hol is húzódjanak azok a határok. Még a csehek és a lengyelek között sincs megegyezés a határkérdést illetően, pedig az övéké sokkal kisebb probléma. Így a feszültség konfliktusokban csapódik le. Talán még katonai konfliktusokban is.

M. F.: *És ha egyfajta fórum jönne létre a kelet-európai megbékélés érdekében?*

I. W.: Ha most meg kell jósolnom a jövőt, nos én úgy hiszem, Nyugat-Európa a határok sérthetlenségének szavatolójaként fog fellépni Kelet-Közép-Európában, s ugyanakkor igyekszik majd lekenyerezni az ott élőket azáltal, hogy bevonja őket gazdasági szervezeteinek holdudvarába. A gyakorlatban ez a nádpálca és a süvegcsukor példázata lesz. Nádpálca, vagyis katonai megszállás, ha valaki nagyon ugrál, és süvegcsukor, vagyis gazdasági kedvezmények, ha valaki „jól viselkedik”. Kilencven százalék tehát az esélye annak, hogy 2000-ben ugyanott lesznek a határok, mint ma. De azzal egyetértek, hogy az átmeneti állapot ama ritka pillanatát éljük, amikor a határkérdés éppen újra felvetül, ami lehetővé teszi az egész status quo széthullását. Ha ez megtörténik, én nem is tudom, mi lesz. El sem tudom képzelni, miféle új határok születnének meg. Ezt szinte kizárólag a magyarok, románok, szlovének és a többiek relatív hatalmi ereje határozná meg. És ezt nem könnyű méricskélni.

M. F.: *De éppen ezért fantáziálgatunk annyit az új-rarendezésről vagy egyfajta közép-európai integráció megteremtéséről – amelyben Csehország, Magyarország, Lengyelország és talán később Jugoszlávia, és Románia venne részt.*

I. W.: Hadd mondjam erre azt, hogy ha átrendeznék a határokat, az az emberek egyik felét boldoggá, a másik felét boldogtalanná tenné. Nem tudok elképzelni olyan határmegoldást, amely az érintettek száz százalékát kielégítené.

M. F.: *Ezzel egyetértek, de hadd ne ragadjunk le a határoknál! Mi van akkor, ha Kelet-Európa felismeri azt, amiben Nyugat már igencsak előrehaladt, vagyis hogy a határok elveszíthetik viszonylagos fontosságukat, és a nemzeti szuverenitás tartalma is megváltozhat?*

I. W.: Gyenge országok nem konföderálnak.

M. F.: *Ez igaz, és éppen ezért van szükségünk hathatós nyugati segítségre.*

I. W.: Először is, nem hiszem, hogy Kelet-Európa igazán hathatós nyugati segítséget kapna. Másodszor pedig, nem hiszem, hogy a kelet-közép-európai államok föderációjának ötletéhez bárki is Nyugaton – akár az USA-ban, akár Nyugat-Európában – különösebben vonzódna. Ez akkor is így van, ha a föderáció politikai szempontból nem kivitelezhetetlen.

M. F.: *Igen, ezt belátom, de mi lehet az oka? Nem akarnak erős partnert?*

I. W.: Pontosan. Ugyanebből az okból nem akarnak konföderációt az arab világban vagy Latin-Amerikában.

M. F.: *Igen, ezt már én is megfigyeltem. És éppen ez az, amiért én feszegetem a kérdést.*

I. W.: Ön ugyanúgy viselkedik ebben a kérdésben, mint ahogyan a politikusok általában a világ bármely más pontján. Ön így gondolkodik: ha egyesített államstruktúrát hozunk létre, geopolitikailag jóval erősebbek leszünk, tehát alkuképességünk a világpiacon megnő. Ez mind igaz, de annak valószínűsége, hogy mindezt sikerüljön is önöknek megvalósítaniuk, meglehetősen csekélynek mondható.

M. F.: *Értem. Visszakanyarodhatnánk a liberalizmus történetéhez?*

I. W.: Hogyne. Nos tehát a liberalizmus huszadik századi változata az ipari országok munkásosztályainak rendszerbe építését igyekezett kiterjeszteni a világ többi részén található munkásosztálynak és parasztságnak a rendszerbe építésére. Ez volt a wilsonizmus és rooseveltizmus. Ezzel szemben állt a leninizmus, vagyis az igazi szocializmus újrateemtése, amelyet nem lehetett integrálni a rendszerbe, merthogy az szó szerint rendszerellenes volt – lásd III. Internacionálé stb. Nézzük csak, mi is történt. Mint azt mindannyian

tudjuk, a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat nem követte azonnal a többi forradalom, a legemlékeztetőbb példa erre a német forradalom. Az oroszok ebből két következtetést vontak le. Az első alapján a „szocializmus egy országban” eszméje idővel helyet adott annak a nézetnek, hogy a Szovjetunió is csak olyan állam, mint a többi, jogok illetik meg a világrendszerben, és követelni kezdték ezeket a jogokat. Ez a tendencia végighúzódik a szovjet külpolitika történetén, kezdve Lenintől, át a Sztálin–Hruscsov–Breznyev vonalon egészen Gorbacsovig. Azt is mondhatnánk, hogy ez az erőfeszítés igazán csak Gorbacsovval érte el célját. De ez a cél már nem forradalmi.

Ami a másik szovjet konklúziót illeti, nagy jelentőséget tulajdonítok a bakui kongresszusnak, ahol Lenin egybegyűjtötte Ázsiából és Afrikából – mai kifejezéssel élve – a nemzeti felszabadítási mozgalmak vezetőit, és grandiózus szövetséget ajánlott föl köztük és az európai munkásosztály között. Ehhez persze kellett valami vonzó program, ami volt is: az antiimperializmus. Gyakorlatiasabban szemügyre véve a dolgot azonban kiderül, hogy az antiimperializmus nem más, mint a wilsoni nemzeti önrendelkezés militánsabb változata. Ezek a mozgalmak ugyanis a gyarmati uralom megdöntése árán szuverén nemzetállamok alapítására irányultak.

Szuverén államaik megalapítása után mi volt ezen kormányok első dolga? Akár kommunistának nevezték magukat, akár nemzetinek, belekezdtek országuk gazdasági fejlesztésébe. Olykor ezt „szocialista haladás”-nak titulálták, de ettől még gazdasági fejlesztés maradt, vagyis acélgyárakat építettek, és minden egyéb módon igyekeztek fellendíteni a gazdaságot. Megkísérelték utolérni a nyugati világot. Még bizonyos fokú segítségnyújtást is elvártak a Nyugattól, amit technológiai együttműködésként fordítottak le a maguk nyelvére. Természetesen mindez már a világméretű jóléti állam irányába mutatott.

Így hát a második világháború után az USA a harmadik világ gazdasági fejlődéséről, a Szovjetunió pedig a harmadik világ szocialista haladásáról szónokolt, pedig a gyakorlatban a célkitűzést nézve nem sok különbség volt. Az én szememben tehát a leninizmus egy aktív szocialista mozgalomnak indult, és világméreteken nézve a liberalizmusnak csupán enyhén elfajzott változataként ért véget. Sőt bizonyos fokig még a liberalizmus végső igazolásának is felfoghatjuk. A szovjet politika segített megőrizni a liberalizmus mítoszát, mégpedig azáltal, hogy örökösen azt hangoztatta, hogy a harmadik világ országai nem fognak fejlődni, ha az USA-ra hallgatnak, bármennyire is erőlködjenek, merthogy az USA már képtelen az igazi fejlődésre. Ha valaki igazi fejlődést akar felmutatni, tessék minket utánozni, mert a miénk az

egyetlen módszer, amellyel egy ország előrehaladhat. Természetesen a Szovjetunió mindjárt példát is mutatott – kiépítették ezt a hatalmas ipart és elérték mindazt, amit állítólag elértek stb. Így tehát a hetvenes és a nyolcvanas években, amikor adósságterhek alatt a harmadik világban az egyik kormányzat a másik után omlott össze, és kényszerült IMF-vezérelte átstrukturálásra, a szovjetek csupán széttárták a kezüket, és azt mondták: egyik sem csinálta igazán jól. Igazán jól, természetesen, csakis ők csinálták.

Aztán a nyolcvanas évek végén a Szovjetunió is összeomlott, ugyanúgy és éppoly drámaian, mint bármelyik ország a harmadik világban. Hirtelenében mindenki azt kérdezgeti nemcsak Kelet-Európában, de a Szovjetunióban is: hová tűntek azok a hatalmas gazdasági fejlesztések? Itt van ez a szörnyűséges csődtömeg, az életszínvonal szégyenletesen alacsony stb. És most ugyanúgy beállhatnak ők is a Világbank-segélyért folyamodók sorába, mint bárki más.

Gondoljuk csak el, milyen hatással van mindez a világrendszer társadalom-lélektanára. A nemzeti haladás ideológiájának utolsó militáns reménye is szertefoszlott. Még ha a legerőszakosabb formáját választom, az se működik. Csakhogy a liberálisok világszerte, így az USA-ban is ezt ígérték a negyvenes, ötvenes és hatvanas években: hogyha te okosan, ésszerűen végigcsinálod a programot, amit mi kibocsájtunk, akkor gazdaságilag fejlődni

fogsz. Ebben az értelemben volt a szovjet út az ő igazolásuk. Pajzs a csalódásokkal szemben. És most ez a pajzs eltűnt. Kelet-Közép-Európa és Ázsia, Afrika, Latin-Amerika népei szembesülnek a valósággal: nemzeti előrejutásuk nem fog bekövetkezni az adott rendszer struktúrájában. Ez nem a kommunizmust ássa alá, hanem a liberalizmust. A kommunizmus halott. A liberalizmus aláaknáztatott, mert a liberalizmus egy ígéret, és ha az emberek nem úgy látják, hogy valamikor, akár hosszú távon még beteljesülhet, akkor nem fognak ölbe tett kézzel arra várni, hogy most mi lesz. Ezért tartom én 1989-et a liberalizmus összeomlása évének.

Előadásában éppen Ön beszélt arról, milyen mélyre tudnak beágyazódni a csalódások. Ez bizony így van. Az az igazság, hogyha önök életbe léptetik is Jeffrey Sachs minden javaslatát, attól még nem lesz Magyarországból öt éven belül Dánia. Nem is lehet. Egyszerűen nincs mód rá, hogy Magyarország úgy nézzen ki, mint Dánia, mert a világ egyetlen országa sem hasonlíthat Dániára a mi rendszerszerkezetünkön belül. A mi rendszerszerkezetünk rendkívül igazságtalan, és az egyenlőtlenségre épül. Dánia azért néz ki olyan vonzón, mert a világ külső pereméről egy óriási, világméretű értékfölség-áramlás van állandó mozgásban egy olyan centrum felé, melynek egyik része – különböző történelmi okok miatt – Dánia.

M. F.: *Visszaérkezünk 1989-bez. Ön szerint mi várható?*

I. W.: Vannak középtávú és vannak hosszú távú kilátások. Mint mondtam, a középtávú az USA hatalmi erejének hanyatlása, a hosszú távú a liberalizmusé.

M. F.: *Ez azt jelenti, hogy a liberalizmusnak vége, vagy csupán időleges hanyatlásról van szó?*

I. W.: Ez a kérdés szóba se jöhetett kétszáz éven át, mert az emberek hittek a liberalizmus ígéretében. Ha nem is kapták meg azonnal türelmük jutalmát, azért még bíztak abban, hogy majd valamikor megkapják. Alapjában véve ez tartotta viszonylag nyugton az embereket mindenütt a világon. Csakhogy ez a nyugton tartó képesség, a remény, hogy a dolgok idővel majd csak jobbra fordulnak, szétfoslott.

Akkor most beszélnem kell arról, hogy mit hoz a jövő közép- és hosszú távon. Középtávon az USA hanyatlása majd azzal jár, ami már korábban is megtörtént számos esetben: új gazdasági erőcentrum kialakulásának leszünk tanúi. Jelenleg három is van: Nyugat-Európa, Japán és az USA. Mind a három viszonylag erős, és egyikük sem lényegesen erősebb a másiknál. Érzésem szerint öt-tíz év múlva új fellendülés lesz tapasztalható a világgazdaságban, egyfajta új konjunktúra. Ezek hárman versengeni fognak egymással a legna-

gyobb falatért. Én úgy látom, hogy amikor három nagyjából egyforma erő verseng egy ilyen szituációban, akkor a győzelem érdekében kettő általában összefog. Meglátásom szerint a két egymáshoz közeledő az USA és Japán lesz; gazdasági téren összehangolódnak, néhány egyezményt is kötnek, hogy megbirkózhassanak Nyugat-Európával. Ez már az elkövetkezendő 20–30 év története.

Amint ez a két erópólus beáll, megpróbálják majd ellenőrzésük alá vonni a különböző területeket mint gazdasági érdekzónákat. Szerintem Japán és az USA Kínát célozza meg, és Nyugat-Európa a Szovjetuniót. Mindkét esetben hatalmas országokról van szó és viszonylag kiaknázatlan piacról – legalábbis a kapitalista világgazdaság szemszögéből. Ezek a piacok hihetetlen felszívóképességgel rendelkeznek. Aki megszerzi őket, piacot teremt gazdasági expanziójának. Azt hiszem, a geopolitika is ebből következik majd.

Ami a kelet-európai embert érdekelheti: ha megkezdődik Szovjetunió „lehalászása” – hogy az Gorbacsov vagy Jelcin Szovjetuniója lesz, mind egy, a lényeg, hogy politikailag stabil legyen, vagyis gazdaságilag megmarkolható –, akkor Kelet- és Közép-Európa földrajzi szempontból útba esik. Amennyiben egyezmények fognak születni Szovjetunió és Nyugat-Európa között, akkor azok természetesen nem feledkezhetnek meg a ketjük közé eső országokról. Valamit muszáj lesz

tenni velük fizikailag, politikailag, gazdaságilag stb. Erről beszéltem korábban a biztonsági megállapodások kapcsán. Gazdasági szempontból a kelet-közép-európaiak másodrendű állampolgáraivá válnak a fellendülőben lévő Európának. Ez még mindig sokkal jobb lehet, mint Paraguayban élni vagy Bolíviában. De azt feltétlenül el kell hogy mondjam: a körülmények sose lesznek olyanok, mint Dániában.

Szóval ilyenek látom az eljövendő 20–30 évet. Azt hiszem, Japán és az USA egy fokkal jobban boldogul majd, mint Nyugat-Európa, de mindketten erősek lesznek, és vetélkedni fognak egymással. Ami viszont a déli féltekét illeti, értem alatta Afrikát, Dél-Ázsiát és Amerika nagy részét, ezek többé-kevésbé kimaradnak a képből. Rájuk éppúgy nincs szükség, mint ahogy az 1945 utáni csoportképből is kimaradt Kelet-Európa és a Szovjetunió, akikre gazdaságilag úgyszintén nem volt szükség: boldoguljanak, ahogy tudnak. Ez továbbvisz minket egy másik témakörhöz, de azért még hadd jegyezzem meg, hogy szerintem Dél ezt a mellőzést nem fogja szó nélkül hagyni.

Azonban hosszabb távon a liberalizmus alkonya még súlyosabb problémákat hoz elő. Ha az afrikai, dél-ázsiai és kelet-európai népek valóban és végleg ráébrednek, hogy gazdasági fejlődésükre nem nyílik komoly perspektíva, úgy újfajta ideológiák után fognak nézni, igazolandó önmagukat.

M. F.: *Mi fogja felváltani a liberalizmust? Lát-e feltűnni valami új ideológiát a horizonton?*

I. W.: Egy fontos dolog a liberalizmus részéről, hogy ideológiájának részeként kimondja: az egyén a kulcsszereplő. Bizonyos értelemben mindenki hódol ennek a tanításnak, már ha hisz a fejlődés elkerülhetetlenségében és abban, hogy az egyén képes ésszerű döntésekkel mederben tartani ezt az elkerülhetetlen fejlődést. De ha az ember nem hisz a fejlődés elkerülhetetlenségében, akkor úgy éli meg környezetének possibilitiesait, hogy a normális állapot nem a haladás, hanem a széthullás. Ha ez lesz a XXI. század uralkodó világnézete – és gyanítom, hogy ez lesz, mivel a széthullás egyre inkább általános jelenséggé válik –, akkor az emberek igyekeznek majd védekezni ellene. Logikusan belegondolva ekkor a csoport felváltja az egyént a fő tényező szerepkörében, mert egy széthulló világban az egyén képtelen megvédeni önmagát. De nem kívánom a „csoport” fogalmát élesen körvonalazni, mert minden fajta csoport elképzelhető. Lehetnek etnikai csoportok, nemek szerinti csoportok, de összekötheti őket hasonló életszemlélet, lehetnek intellektuelek, természetvédők stb. Nem véletlen, hogy az utóbbi 10–15 évben hirtelen megnőtt a politikai és társadalmi érdeklődés az úgynevezett csoportazonosság iránt. Most hirtelen mindenki a csoportazonosságról beszél. Az itt zajló konferencián is beszél-

gettünk kizárásról és befogadásról. No, de miből vagy mibe? Alapvetően itt is csoportokról volt szó.

Szerveződésük során a csoportok alapjában véve csupán kétféle ideológia között választhatnak. Az egyik ilyen lehetséges elméletet a „legrátermettebb fennmaradása”-ként is megfogalmazhatnám. Azért szervezünk csoportokat, hogy megküzdjünk a többivel, és győzzünk, ami nyilván az erősebbel esik meg, mintsem a gyengével. A fasizmus természetesen ennek egy korai formája volt, de sok más formát is ölthet. Annak azonban komoly az esélye, hogy a csoportok ebben az irányban fejlődnek. Mellesleg ezt akkor nevezzük fasizmusnak, amikor világviszonylatban gyenge csoportok erőszakkal igyekeznek magukat a többi fölé helyezni különböző területeken. A világviszonylatban erős csoportok meritokratikus módon helyezik magukat a többi fölé. Ennek megerősödését tapasztalhatjuk ma az USA-ban és Nyugat-Európában. Mondhatnánk, hogy a csoportprotekciónizmus illegitim. Mégis jogszerűnek tetszik azok számára, akik már erősek, s ezáltal befolyásuk van az oktatási rendszerre stb., hogy a különböző hivatalos megmérettetéseken a legkíválóbbnak bizonyuljanak, és így megőrizhessék azt a viszonylagos hatalmat, amelyet a protekciónizmus biztosít nekik. Én ezt a legrátermettebb fennmaradásának könyvelem el, nagyon liberális, univerzalista mezbe öltöztetve. Ez tehát az egyik

ideológia – a legrátermettebb fennmaradása, amelyik arról szól, hogy amennyiben nem boldogulsz, akkor gyöngé vagy, és az csakis a te hibád.

M. F.: *Egyszóval olyasmi, mint a neodarwinizmus?*

I. W.: Igen, a neodarwinizmus címke tökéletesen illik rá. Tehát ez lesz az egyik versenyképes ideológia a következő 50–100 évben. A másik az egalitarizmus lesz, de a megfogalmazás inkább csoportszintre érvényes, mint az egyén síkjára. Ez az eszme azt fogja kimondani, hogy minden csoportnak joga van a létezéshez, és joga van belefolyni a világ dolgaiba. De a csoportok maguk is bonyolultak. Nem tisztán szétválasztható szerkezetek, mert minden egyén egyidejűleg több csoportba is besorolható, és minden csoport alcsoportokra osztható. A horvátok csoportja esetében vannak hímnemű horvátok és nőnemű horvátok, és a nőnemű horvátok részt alkothatnak a nők csoportjában is. Vannak még értelmiségi horvátok és munkás horvátok is, és az értelmiségi horvátok részei az értelmiségiek egy nagyobb csoportosulásának. Aztán vehetjük példának a két vallás csoportjait stb.

Tehát a csoport fogalma egalitárius szemszögből soha nem lehet zárt. Ennélfogva befelé demokratikusnak kell lennie. Ez nagyon fontos, mivel ez a legfőbb különbség a legrátermettebb fennmaradását valló, meglehetősen militarista be-

állítottságú csoportokhoz képest. Ez utóbbiak ragaszkodnak a csoporton belüli erős kohézióhoz és homogenitáshoz. Ha azonban az ember a csoporteszmé egalitárius formáját alkalmazza, akkor minden csoportnak el kell ismernie a másik eredményeit, és el kell fogadnia azt, hogy tagjai egyúttal több más csoporthoz is tartoznak, és hogy a belső csoportszerkezet viszonylag nyitott és demokratikus mind szervezeti, mind pedig intellektuális téren.

Ezt nem könnyű megvalósítani, és nem merem állítani, hogy végül is az egalitárius eszme fog győzedelmeskedni. Annyit viszont állíthatok, hogy a továbbiakban a versengés már nem a konzervatívok, liberálisok és szocialisták között fog folyni, akik egyaránt a szabályos változások kezeléséről beszélnek. A versengés a legrátermettebb fennmaradását valló csoportok és az egalitárius csoportok között fog folyni, akik egyaránt a világrendszer széthullásának kezeléséről, illetve annak valami újjal való felváltásáról fognak beszélni. Persze majd meglátjuk, melyik irányba mozdul el az egész. Szóval ez fog történni a következő 50–100 év során, és nemcsak Kelet-Közép-Európában, hanem mindenütt.

M. F.: *Ez elvi előrelépésnek tűnik az osztály- és mozgalmelmélettől a csoportszociológia felé.*

I. W.: Nos, mindennek eljön a maga ideje. Ma olyan történelmi rendszerben élünk, amelyet én kapitalista világgazdaságnak nevezek. Rendszer-szempontról ennek a rendszernek a XIX. és XX. század volt a csúcsa. Mi sem volt természetesebb, mint hogy ez a rendszer kialakította a maga világnézetét, amely azt tükrözte, hogy a rendszer jó, és hogy az előnyeit mindenki látni fogja, ha nem is azonnal. Ez a haladás elmélete. Nincs időnk megvitatni a tényezőket, amelyek szerkezetileg nem hagyják, hogy a tőkés világgazdaság huzamosabban fennmaradjon. De még ha csak annyit feltételezek, hogy ez mindössze átmeneti szerkezeti válság, a rendszer akkor is le kell, hogy mondjon az elkerülhetetlen haladás világnézetéről. Erre gondolok, amikor a rendszer széthullásának világnézetéről szólok. És most a csoportok kerülnek az előtérbe mint a szerkezeten belüli fő mozgatórugók, és ők is ki fogják fejleszteni a nekik megfelelő ideológiákat. Hogy hová lyukadunk ki ebből 2050-ben vagy 2100-ban, még nem tudhatja senki.

Poros, 1991. május

„A PROBLÉMA ÉS NEM A MEGOLDÁS RÉSZEI VAGYTOK”

Az 1968–1989-es világorradalom
és következményei

M. F.: *Kilenc évvel ezelőtt, 1991 májusában Görögországban, Poros szigetén beszélgettünk 1989 következményeiről. Akkor még nem omlott össze a Szovjetunió, és nem tört ki a jugoszláviai háború sem. Mielőtt erről a nem szándékolt következményekben, váratlan fordulatokban és előrelátható sorscsapásokban gazdag évtizedről beszélhénk, menjünk egy kicsit vissza az időben. Több munkájában is világorradalomról beszél, ami 1968-ban kezdődött, és 1989–91-ben fejeződött be. Mit értsünk ezen? A világorradalom kifejezés mifelénk elég furcsán hangzik.*

I. W.: Mindenütt furcsán hangzik, ezért hadd magyarázzam meg: azt gondolom, hogy mindössze két forradalmon ment keresztül a modern világrendszer, az első 1848-ban, a második 1968-ban tört ki. Mit értek tehát világorradalmon?

Elsősorban azt, hogy ezek az események szó szerint a világ sok részén zajlottak. 1848-ban természetesen nagyjából az európai világról beszélünk; 1968 szó szerint a világ minden részét érintette. Vegyük sorra a lázadásokat: Nyugat-Európa,

Csehszlovákia, Lengyelország, Kína, Japán, az Egyesült Államok, Mexikó, Szenegál, Tunézia, India, Portugália és folytathatnánk. Ez önmagában természetesen még nem jelent világforradalmat. Amitől azzá válik, az az, hogy a sajátosságok mögött közös témák húzódnak. Mert természetesen minden ország a saját közvetlen problémáival foglalkozott, és azokat egy partikuláris nyelven fogalmazta meg. Két tematikát említenék, amelyek mindenhol előtérbe kerültek. Az egyik az USA hegemon hatalma és a Szovjetunió, amely azzal összefonódik. A másik, amit sokan a régi baloldalnak hívnak, és amit én úgy nevezek, hogy rendszerellenes mozgalmak. Ezalatt a világ különböző részein működő kommunista pártokat, a szociáldemokrata pártokat és a nemzeti felszabadítási mozgalmakat értem. 1968 lázadói azt mondták: „Ti a probléma és nem a megoldás részei vagytok.” Adva volt tehát ez a kettős téma, az Egyesült Államok és az Egyesült Államokkal öszszesimuló Szovjetunió és a régi baloldal kritikája. A harmadik dolog, amiért világforradalomról beszélhetünk az, hogy megváltozott az, amit én „geokultúrának” nevezek.

1848 következményeként a világrendszerben kialakult a liberalizmus kulturális hegemoniája. 1968 következménye véleményem szerint az volt, hogy leépült a világrendszerben a liberalizmus kulturális hegemoniája. Ez tehát egy, az egész világra kiterjedő geokulturális következmény. Ez

történt 1968-ban. De hogyan jön ide 1989? Gondoljunk a kommunista blokkra ebben az időszakban, természetesen mindenki tudott Csehszlovákiáról, Magyarországon apró részletességgel tudták, mi történt, bizonyos értelemben nagy volt a rezonancia. Valami újat akartak kiharcolni, és eltiporták őket. Ez persze nem csehszlovák specifikum, 1968 legtöbb mozgalmát eltiporták.

Amire az emberek Magyarországon és másutt is keveset gondolnak, az Kína. Kína számomra különösen érdekes, mert amit kínai kulturális forradalomnak neveznek, ami egyébként 1966-ban kezdődött és 1969–70-ben ért véget, szerintem ugyanezen eseményláncolatnak a része. Mert mi is történt Kínában?

Először is felvetődött az első téma: amerikai hegemonia és szovjet együttműködés. Kínában két szuperhatalomról beszéltek, és újraírták a világ politikai földrajzát. Ahelyett, hogy kapitalista világról, kommunista világról és harmadik világról beszéltek volna, azt mondták: nem! Szuperhatalmak vannak, és harmadik világ van. Kína és Nyugat-Európa mintegy a kettő között köztes állapotban vannak. Ez már egy új vízió a világról. Másodszor: nem rendkívüli, hogy egy mozgalom, egy hatalmas mozgalom úgy dönt, hogy a Kínai Kommunista Párt elnöke és főtitkára kapitalista brókerek. Lélegzetállító, ha belegondolunk, hogy ezt a retorikát használták.

A kulturális forradalom aktivistái nem kevesebbet állítottak, mint, hogy annak ellenére, hogy a Kommunista Párt van hatalmon, a kapitalisták vannak valójában hatalmon. Nem hiszem, hogy az emberek felfogták volna, hogy ez mit jelent, ami most már világos: Mao Ce-tung szerint pusztán az a tény, hogy egy kommunista párt van hatalmon, nem jelenti azt, hogy szocialista társadalomról beszélhetünk. Valójában, rejtetten tőkés társadalomról van szó. Tehát valójában a régi baloldalt denunciólják, mert ezek az emberek a hivatalos pártot denunciólják, és azt állítják, hogy ők valahogyan nem a hivatalos párt, még ha Mao Ce-tungról, Csu En-lajról stb. van is van szó. És mint tudjuk, egy ideig győznek, legalábbis átmenetileg a hivatalos párt helyére lépnek. Az, hogy aztán az később visszatér, más lapra tartozik.

Hogy mi történik 1968 és 1989 között, nem ezeknek a mozgalmaknak a szempontjából értékelendő, mert bizonyos értelemben ezek a mozgalmak 2–3 év után elhalnak, és akkor megint csönd van. A világ gazdasági állapotát tekintve azonban valódi összeomlást látunk. A harmadik világ szenved a legtöbbet; azt látjuk, hogy a hatalmon lévő kormánypártok képtelenek felemelni a fejüket a '70-es évek olajválságából, aminek következtében a gazdasági helyzet nagymértékben romlik. Ekkor jön az IMF, és azt mondja, hogy össze kell húznotok a nadrágszíjat, és erre jönnek az utcai felkelések. Ki ellen fordulnak a lázadók? A nem-

zeti felszabadítási mozgalmak ellen fordulnak; azt mondják, „azért kerültetek hatalomra, hogy javítsatok a dolgokon, és azok most rosszabbul állnak”. A nemzeti felszabadítási mozgalmak tehát elkezdik elveszíteni a legitimitásukat. Algéria nagyszerű példa erre, ahol a mozgalom „ultra-legitim” volt, tekintve, hogy éveken keresztül valódi függetlenségi háborút vívott, a végén elérte, amit akart, és az 1970-es évekre természetesen teljesen elveszítette a legitimitását. És ez történik országról országra.

Az 1970-es és '80-as években az ortodoxabb sztálinisták világszerte azt mondták arról, ami ezekben az országokban történt, hogy „igen, ez azért van, mert ezek nem voltak igazi forradalmak. Algériában nem volt igazi forradalom. Látjátok, nem került igazi kommunista párt a hatalomba. Az igazi forradalom ott nem mehetett végbe”.

Ami valójában történik a '80-as években az az, hogy a gazdasági romlás végre eléri ezeket a területeket, és erre válaszul az emberek hirtelen és alapvetően visszaveszik ezeknek a rezsimeknek a legitimitációját. Természetesen Kelet- és Közép-Európában ott van további tényezőként az orosz birodalommal szembeni nacionalizmus. De még Oroszországban is elkezdik megkérdőjelezni a rezsim legitimitációját.

1989-et 1968 betetőzésének látom: elfordulás a régi baloldaltól, amiért az sikertelen volt, és nem alakította át a világot. A Szovjetunió összeomlá-

sával a legnagyobb történelmi rendszerellenes mozgalom omlik össze.

M. F.: *Korábban már beszélgettünk arról, hogy ezt milyen kevesen látták előre, és hogy ennek milyen máig tartó sokkhatása és pszichológiai következményei vannak.*

I. W.: 1987–88-ban csak nagyon kevesen – akár a bal- akár a jobboldalt, akár a centrumot vesszük – hitték, hogy ez egyáltalán lehetséges, hogy a Szovjetunió összeomoljék. Akarták vagy sem ezt az összeomlást, nem hittek abban, hogy lehetséges. És azt kell mondjuk, rendkívüli sebességgel omlott össze. Azt hiszem, hogy a történészek 50 vagy 100 év távlatából visszatekintve el fognak álmélni azon a rapiditáson, amellyel a szovjet struktúra néhány év alatt felmondta a szolgálatot. Ez egy másik hosszú történet.

Azt hiszem tehát, hogy van egy igazolható világforradalmunk. Én azonban úgy definiálom ezt a világforradalmat, amely egyaránt magában foglalta a régi baloldal és a benne való hit összeomlását, mint a liberalizmus, nem pedig a kommunizmus vagy a szocializmus világméretű összeomlását.

Az első reakció egy nagyszabású intellektuális és ennek következtében politikai konfúzió. Senki nem érti igazán, mi is történik. Senki nem biztos a dolgában. Amikor azt mondom, senki, ebbe egy-

aránt beleértem az Egyesült Államok elnökét és a magyar átlagpolgárokat. Mindenki zavarodott és bizonytalan volt. Ezt az átmeneti politikai űrt először a kapitalisták, méghozzá a nagytőkések kezdték feltölteni, akik azt mondták, hogy ez az a pillanat, amikor előre kell nyomulni minden fronton, és sok pénzt lehet csinálni, mert ez az az üzlet, ami döntő, és ami megadja az ideológiai támogatást a „történelem végének”, a „nincs alternatíva!” Mrs. Thatcher-féle jelszavának, és ez az, amit fel fogunk használni arra, hogy a tőke szabad mozgása elöl minden államhatárt lebontsunk, és sok pénzt fogunk csinálni. És úgy is lett 1989 után.

Ez történt Kelet- és Közép-Európában, és igen jelentékeny számú ember mondta, hogy ez a neoliberais beszéd a helyes beszéd, hogy „csak rá kell ugranunk a vonatra, és integrálódni fogunk a nyugati világba, és gazdagok leszünk”; kulturálisan a csúcson leszünk, ezt kell tennünk, amilyen gyorsan csak lehet.

Úgy szoktam ezt összefoglalni, hogy a bolgárok azt hitték, Dánia lesznek. Nem lehetnek Dánia, egyhamar semmiképpen sem. Még a magyarok sem lehetnek gyorsan Dánia. Ám ami a számomra a legérdekesebb, és ami már 1991-ben elkezdődött, hogy az ex-kommunista pártok visszajönnek a semmiből szociáldemokrata pártokként, választások útján. Ha jól emlékszem, ez Litvániában kezdődik, és alig van olyan ország, amelyben

1989 után ne jöttek volna vissza az úgynevezett kommunista pártok. Mit jelent ez?

Véleményem szerint semmiképpen nem jelenti a hitet egy sztálinista „arany jövő”-ben. Azt hiszem, lényegében egy olyan attitűdről van szó, ami nagyon közel áll a mai nyugati világra jellemző attitűdhez. Miért szavaznak az emberek Amerikában a Demokrata Pártra, Nagy-Britanniában a Labourre, Franciaországban a Szocialista Pártra vagy Németországban a Szociáldemokrata Pártra? Többé nem táncolnak már az utcán, amikor ezek a pártok megnyerik a választásokat. Nem gondolják, hogy érkezett az üdvözülés. Nem hiszik, hogy ez forradalom. Azt gondolják, hogy ezek a pártok valamivel jobbak a többinél. A szocialista pártok visszatérését Kelet- és Közép-Európában ugyanezen tendencia részeként értékelem. Az emberek azt mondják, csak egy kicsit legyen jobb, egy kicsit több reallokáció az én ízlésem szerint, ezek éppen csak hogy jobban képviselik majd az érdekeimet, hát miért ne.

Ám – és ez az, ami fontos, és ez az, amit 1968 és 1989 megváltoztat – a múltban és 100 évvel ezelőtt, amit a rendszerellenes mozgalmak alapvetően kínáltak, az a remény volt. Azt mondták a tömegeknek, „megígérjük nektek, hogy a jövő jobb lesz; talán nem a ti életetekben, de a gyermekeitekében vagy unokáitokéban. Mi vagyunk a jövő; a történelem velünk van...” Ez egyfajta eszkatológia volt.

Egyfajta földi paradicsom volt, amit kínáltak, és az emberek hittek nekik. Ez nagyon fontos.

Hittek ebben, és most meg kell különböztetnünk a két momentumot időben. Mielőtt ezek a pártok hatalomra kerültek volna, az emberek eléggé hisznek bennük ahhoz, hogy készek legyenek harcolni, mobilizálni, támogatni a pártot – és így is tesznek. 50–100 év alatt ezek a pártok megerősödnek, és képesek lesznek rá, hogy az embereket mobilizálják. Ezután hatalomra kerülnek, és produkálniuk kellene valamit. A hatalomba került pártok irányvonala – akár kommunista, akár szociáldemokrata pártokról, akár nemzeti felszabadító mozgalmakról van szó – mindig ugyanaz volt. Azt mondták: nehézségeink vannak itt, és nehézségeink vannak ott, de a fő baj az, hogy nem mindenki azt csinálja, amit mi csinálunk. Várjatok, amíg öt vagy még több ország egyszerre ugyanazt fogja csinálni, és akkor jobb lesz a helyzet. Másodszorban pedig adjatok időt nekünk, legyetek türelmekkel. Így aztán az emberek egy ideig türelmesek voltak, de a türelem elfogyott, és az emberek kiábrándultak. A kiábrándultság egy rendkívül érdekes jelenség, mert nem lehet visszacsinálni, nem lesznek az emberek újra ugyanazoknak az illúzióknak a foglyai – és azt hiszem, ez egy általános jelenség. Ez ugyanúgy igaz az Egyesült Államokban, mint Kínában, Algériában, Brazíliában vagy Franciaországban.

Franciaországot érdemes példaként említeni. A Szocialista Párt Európában utolsóként, csak 1981-ben kerül hatalomra. A népfrentkormány kisebbségben kormányzott, és nem volt igazán hatalmon. 1981-ben, a győzelemkor az emberek táncoltak Párizs utcáin. Teljes volt a felszabadultság. Végre sikerült. 1983-ra, amikor az ún. nemzetközi gazdaság nyomásának hatására gazdasági programjukból minden területen visszavettek, totális lett a kiábrándultság. Azóta is sokan szavaznak a szocialistákra, de senki nem táncol az utcán. Jospin talán újraválasztják a következő elnökválasztáson, de senki nem fog az utcán táncolni. Akik rá szavaztak, elégedettek lesznek, mások meg boldogtalanok, de senki nem fog újra táncolni. Ez egy döntő geokulturális változás, rendkívül lényeges, mert ez vezet ahhoz az attitűdhez, hogy az állam nem csodaszer. Amikor élt a remény és az illúzió, hogy a dolgok változni fognak, a változás mechanizmusa az állam volt. Vond ellenőrzés alá az államot, az állam csinálja az új törvényeket, kezdeményezi az új reformokat, megváltoztatja ezt, és átalakítja azt, és mindannyiunknak jó lesz! Ezt mondta a baloldal, ezt mondta a centrum, mindenki ezt mondta.

M. F.: *Az 1960-as évekig töretlen volt a hit az államban. Abban az értelemben beszélhetünk forradalomról, hogy a '60-as és '80-as évek mozgalmai megértették, hogy nem csak az állam lehet egyedül a vál-*

tozások hordozója. Ez az új bit vagy vízió fontos, különben olyan forradalmakról beszélünk, amelyek kizárólag csak kiábrándultságot hoznak magukkal.

I. W.: Természetesen. Azok, akik a szó legtágabb értelmében részesei voltak '68-nak, levonták a tanulságot. Azt mondták, az volt a hiba, hogy azt gondoltuk, mindent az államon keresztül kell csinálni. Keressünk hát más utakat! De milyen utakat? – hát sokféle más utat, mert sokféle mozgalom létezik. Itt voltak a zöldek, a békemozgalom, a legkülönfélébb identitásmozgalmak, a harmadik világ mozgalmi, az emberi jogi mozgalmak, a feministák stb. Egyik sem tudta pontosan, mit kell tenni. Keresték a kivezető utat.

Emlékszünk, mi történt a legprominensebbekkel – vegyük például a német zöldeket. A német zöldek voltak az első valóban jelentős zöld mozgalom. A '70-es évektől zajlik köztük – az ún. realisták és a fundamentalisták között – egy hatalmas vita. A fundik azt mondják: mi komolyan gondoljuk ezt a dolgot az állammal. Mi nem szeretjük a vezetőket, nem szeretjük a hierarchiát, nem szeretünk semmit. Valamifajta anarchisták vagyunk, és erre van szükség a pártban is. Minden hat hónapban le kell cserélni a vezetőinket – és így tovább.

A realisták azt mondják erre, hogy ez őrültség. Jelentéktelenségre vagytok ítélve. Legyetek reálisak. Ezért nevezik őket így – realisták (Realók). Ez annyit jelent, hogy olyan pártra van szükség,

amely egyfajta folyamatosságot képvisel, ami egy ponton azt jelenti, hogy indulni kell a parlamenti választásokon, és ha már benn vagyunk a parlamentben, kormányra is akarunk kerülni, ami azt is jelenti, hogy szövetségeket kell létrehozunk. Ez pontosan ugyanaz a vita, ami az I. Internacionálén belül zajlott a marxisták és az anarchisták között. A marxisták győztek a II. Internacionáléban, mert reálisabbak voltak, és a 'Realók' is győztek. Így bizonyos értelemben a zöldek reprodukálták a régi baloldalt. Bizonyos értelemben igen, bizonyos értelemben nem.

Egy másik példa a Szolidaritás. Ha megnézzük a Szolidaritás kiáltványait és tevékenységét a '80-as években, egy hatalmas mozgalmat látunk, ami nincs hatalomban. Azt állítják: nem akarunk hatalomba kerülni, nem akarjuk meghódítani az államot, mert az nagyon veszélyes.

M. F.: *Ez az attitűd óriási elméleti és politikai viták kiváltója lett Kelet- és Közép-Európában, majd később Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban is. Ez a civil társadalom diskurzus. Megítélem szerint folyamatosság fedezhető fel a '60-as évek alternatív társadalmi mozgalmi és a '80-as évek kelet-közép-európai civil társadalmi mozgalmi között.*

I. W.: Ez egy harmadik kifejeződés. Először a zöldek, másodszer a Szolidaritás, amely elbukik, mert természetesen belemegy a hatalomba. Ami-

kor hatalomra kerül, megváltozik a diskurzusa. Harmadikként természetesen a civil társadalom, az emberi jogi csoportok. Ezek a mozgalmak a '90-es évekre nagyon megerősödtek. Már a '80-as években erősek voltak, ott látni őket a világon mindenütt, és ez egy nagyon széles körű diskurzus. De természetesen ők maguk is dilemmában vannak. Szabadjon ezt egy franciaországi példával illusztrálnom: Ezeknek a csoportoknak valamelyike kiadott egy lapot, ami a beavatkozás jogáról szólt. Megjelenésekor Boszniával foglalkozott. Arra az általánosításra jutottak, hogy nem lehet leragadni az ENSZ nemzeti szuverenitás-fogalmánál. Jogunk van beavatkozni. Igen, természetesen, de akkor ki is az, aki beavatkozik? Kiderül, hogy amikor a beavatkozás jogáról beszélünk, ez alatt azt értjük, hogy idegen hadseregek fognak bevonulni valahova. Szomáliába, Ruandába, Boszniába vagy Koszovóba, vagy máshova. Ez az állam visszatérése. A civil társadalom mozgalmi annak érdekében, hogy elérjék céljaikat, megkérlik valamelyik államot, amely történetesen ugyanazokat a célokat akarja elérni, hogy avatkozzon be a nevükben. A beavatkozás megtörténik, de ezek az államközi rendszerben működő államok, államérdekekkel, *raison d'état*-val és különféle motívumokkal, amelyek igencsak kétségesek.

Mindenesetre a civil mozgalmaknak nagyon kényes helyzetekben kell nehéz döntéseket hozniuk, amire Bernard Kouchner esete jó példa.

Kouchner Franciaországban az emberi jogi mozgalmak egyik értelmiségi szószólója volt – így szerzett elismerést, és tett szert ismeretségre. Ezután belépett a francia kormányba, és úgy találta, hogy kormánytagnak lenni igen kényelmetlen. Kilép, és éppen akkor jön Koszovó, és a francia kormány azt mondja neki, miért nem mész oda a NATO képviseletében irányítani a civil műsort. És ott látjuk a mitrovicai hídon, amint megpróbálja az albánokat és a szerbeket visszatartani attól, hogy egymást mészárolják. Nem igazán tudja, mit kellene tennie. Egyértelműen ronda helyzetben van. Annyit tud, hogy nem szabadna megengedni a további mészárlásokat.

Első lépés, a régi baloldal összeomlása. Második lépés, az alternatívát kereső mozgalmak 20 éves hegedülése – véleményem szerint anélkül, hogy bármelyikük is megtalálta volna a kivezető utat. Az egyik legújabb keletű ilyen mozgalom – a Zapatisták vagy a Ciapas – az új baloldal egyik legérdekesebb mozgalma. Nem tudom, Magyarországon az emberek mennyit hallottak erről a csoportról. Az indiánok egy csoportjával 500 éve rettenetesen bánnak. Van erről egy könyv spanyolul, ami nyomon követi ezt a történetet a spanyol hódításoktól kezdve mostanáig. Egyszer csak felbukkan Marcos alparancsnok, egy urbánus értelmiségi, aki odamegy közéjük, és ragaszkodik hozzá, hogy ő csak alparancsnok, mert a parancsnokoknak indiánoknak kell lenniük. 4–5–6 ilyen pa-

rancsnoka is van, akiknek ő a szóvivője. A legfontosabb dolog, hogy nincs pártstruktúra; kijelentik, hogy nem akarják átvenni az államhatalmat Mexikóban, csak a falvaiknak kívánnak autonómiát. „Mi nem akarunk még egy tradicionális gerillaháborút sem vívni” – mondják. „Lehet, hogy rákényszerítenek minket, de mi nem akarjuk ezt. Amit akarunk, nemzetközi támogatást szerezni annak érdekében, hogy nyomást gyakorolhassunk a mexikói államra a reformok ügyében.” Ennek érdekében használják az internetet, konferenciákat szerveznek, és még ki tudja, hányféle kifinomult eszközt vetnek be. Túléltek 6–7 évet ilyen körülmények között. A mexikói kormány még mindig azon töpreng, hogy mikor volna célszerű bevetni a hadsereget és végleg elfojtani őket. A mai napig nem látta azonban erre alkalmasnak a helyzetet. Ez egy másik kísérlet arra, hogy nem az államot használjuk.

M. F.: *Ők maguk is használják a civil társadalom szókincsét és nyelvezetét. Nemrégiben részt vettem egy kutatásban, amit a kanadai North–South Institute szervezett. A feladat az volt, hogy végezzünk összehasonlítást a világ különböző tájainak civil társadalmairól és mozgalmairól. Az egyik tanulmány Peruról szólt, és ennek kapcsán érdekes vita kerekedett arról, hogy hol is kezdődött a civil társadalom reneszánsza. Mi itt biztosak vagyunk benne, hogy nálunk, feltehetően a lengyel Szolidaritás teoretikusainak köszönhető*

a fogalom újrafelbukkanása, és hogy a '80-as évek alulról induló kezdeményezései és mozgalmi között, és általuk lett népszerű, és terjedt el a világ más részein. A latin-amerikaiak közül sokan meg vannak győződve arról, hogy ők voltak az elsők az újrafelfedezésben. Számomra érdekesebb az, amire itt kevesebb figyelmet fordítunk, hogy a világ egymástól nagyon távol eső tájain, eltérő történelmi háttérrel és társadalmi kontextusban létrejövő mozgalmak lényegében ugyanazt teszik: megkérdőjelezzik az állam mindenhatóságát, és aláássák a hiedelmeknek azt a rendszerét, amely szerint alapvető társadalmi problémákat csak az állam képes megoldani.

I. W.: Az állam nagyon erős képződmény ugyan, de ugyanakkor sokkal törékenyebb annál, ahogy gondolnánk, mivel legitimitása az emberektől függ. Úgy is felfoghatjuk, hogy az államot az emberek egy kis csoportja teszi ki, akik a politikai hatalmat birtokolják, és egy viszonylag kis létszámú bürokráciát irányítanak. A népesség ennek a létszámnak rendszerint több százszorosát teszi ki. Ha tehát az állam kihirdet valamit, miért engedelmeskedik a népesség? Hoznak egy törvényt – azt miért tartják be? Mondhatjuk, hogy az államnak fegyverei vannak, de ez csak egy pontig igaz, mert felmerül a kérdés, hogy a fegyvereket használó katonák miért engedelmeskednek a parancsokat osztogató tisztjeiknek? A valódi oka annak, hogy az emberek engedelmeskednek akkor is,

amikor az állam olyat tesz, aminek nem nagyon örülnek, az, hogy úgy gondolják, az állam legitim. Hosszú távon fontos, hogy létezzen a rendnek egy bizonyos szintje. Hosszú távon az érdekeink érvényesülni fognak. Ha az emberek úgy gondolják, az érdekeik hosszú távon érvényesülnek, hajlandók lenyelni az állam kellemetlen döntéseit. Abban a pillanatban, amikor már nem hiszik, hogy hosszú távon érdekeiket számításba vesszük, azt mondják: nem. Az államok valójában nem tudják kényszeríteni őket. Ehhez nincs meg a hatalmuk. Természetesen foghatják a puskákat, és lőhetnek, de akkor az emberek fellázadnak. Az orosz forradalom jó példa erre. Egy ponton túl a cár többé nem volt legitim, és mivel a cár kormánya nem volt többé legitim, hiába nyúltak fegyvereikhez, az emberek megdöntötték őket. Azt hiszem, ez nagyon fontos.

Van egy másik dolog is, ami megváltozott a '68 előtti korszakhoz képest. Ha a régi baloldal három említett nagy mozgalmát vesszük, ezek rendkívüli mértékben intoleránsak voltak egymással szemben. Elmagyarázták követőiknek, hogy a másik kettővel miért nem szabad szövetséget kötni, hogy miért veszélyesek, hogy kit hogyan árultak el etc. A nemzeti felszabadítási mozgalmak valójában a burzsoázia mozgalmi, a szociáldemokrata mozgalmak valójában hitszegők, a kommunista mozgalmak valójában fasiszták. Bármit mondjanak is, nem szabad velük szóba állni. Ha mégis

csinálunk velük valamit közösen, az csak pillanatnyi taktikai megfontolásból lehetséges. Ez egy rendkívüli mértékben megosztó nyelv volt. A '70-es években az új baloldal számos mozgalma még ezen a megosztó nyelven beszélt. A nőmozgalom denunciálta a feketék mozgalmát, a feketék denunciálták a zöldeket és így tovább. De a '70-es években elkezdődött a hangnembváltás, és elkezdték azt mondani, hogy talán hallgatnunk kellene egymásra.

Ha megnézzük a legutóbbi harminc évet, sokkal több készséget tapasztalunk ezeknek a kis mozgalmaknak a körében – és azt hiszem, mind kicsik – arra, hogy hallgassanak egymásra, hogy beszéljenek egymással, és hogy abbahagyják az elnyomottak hierarchiájának állandó újrateemtését: „az én elnyomattatásom nagyobb, mint a tiéd, ezért az enyém előbbre való; a nők jogait előbb kell megszerezni, mint a feketékét”. Egyébként ennek a vitának a gyökerei a XIX. századig nyúlnak vissza. Akkor egy nagy vita volt arról az Egyesült Államokban, hogy a nők mozgalma vagy a rabszolgaság ellenes mozgalom az előbbre való – ez egy kemény és valódi harc volt. Ha az 1840-es évek Angliáját vesszük, a chartista mozgalom és a rabszolgaság-ellenes mozgalom keményen összekülönböztek azon, hogy a munkások jogai vagy a rabszolgák felszabadítása fontosabb-e. Most hirtelen azt mondják az emberek, mi mind elnyomottak vagyunk. Ez az első változás, és azt

hiszem, ez pozitív irányba mutat. A történelem figyelembe vételének, a múlt hibáiból való tanulásnak a jele.

Egy másik ilyen jó jel, hogy senki nem próbálkozik egy egyedüli hierarchikus internacionálé létrehozásával. Senki nem fektet le 21 pontot, ahogyan azt a III. Internacionálé tette. Senki nem mondja, hogy egy egységes, egyedülálló, mindent magába foglaló struktúrára van szükségünk. Az emberek elkezdtek mások fejével is gondolkodni. Új nyelvezetek kezdenek kialakulni. Az Egyesült Államokban ez az új nyelv a '80-as években a szivárvány-koalícióval jött létre; Franciaországban úgy hívják, hogy la France pluriel. Mindkét nyelv azt mondja, hogy nemcsak átmeneti időre, de állandóan szükségünk van a sokféle érdeket képviselő, sokféle mozgalom koalíciójára, de nem arra, hogy egyetlen egységbe tömörítsük őket, mert nem egységesek, de ettől még képesek együtt dolgozni. Tehát egyrészt hallgatnak egymásra, másrészt nem akarnak egy hierarchikus struktúrát felépíteni.

M. F.: *Társadalmi forradalmakról a szó teljes értelmében akkor beszélhetünk, ha azok valami intellektuálisan is megragadható újat képviselnek vagy hoznak a felszínre. Több neves nyugati szerző – pl. Timothy Garton Ash – sokáig hangoztatta, hogy 1989-ben nem voltak forradalmak, mert azok az égvilágon semmi újat nem produkáltak. Én szerintem*

ennek a fordítottja az igaz. A civil társadalom diskurzusával a '80-as évek kelet- és közép-európai, latin-amerikai etc. mozgalmi továbbvitték és kiteljesítették azt, ami a '60-as években megindult. Ez az a diskurzus, amiről Ön is beszél, az önkormányzat, az autonómia, a párbeszéd, a hierarchiák elutasításának a nyelve. Ebben az értelemben szerintem is világforradalomról van szó, csak én azt gondolom, hogy ez a folyamat nem ért véget. 1989 ígéretei nem valósultak meg, és teljesen egyetérték abban, hogy nagyfokú a kiábrándultság, legalábbis itt, Kelet-Európában. Ugyanakkor az új generációk egyre kevesebbet beszélnek '68-ról vagy '89-ről. Számukra ezek a dátumok nem feltétlenül mondanak sokat. Valami mégis alapvetően megváltozott. Ha a mozgalmak eredeti formájukban el is halnak, szellemük tovább élhet. Nem mehetünk vissza a '89 előtti korszakba.

I. W.: Semmiképpen nem térhetnek vissza azok a kommunista rezsimek, amelyek 1989 előtt léteztek Kelet-Európában. Ezek már történelmi emlékek. Gyakran szoktam úgy fogalmazni: nem hiszem, hogy a marxizmus halott, de a leninizmus, azaz a társadalom és a mozgalmak szervezésének egy bizonyos víziója biztosan kimúlt 1989-ben.

M. F.: *Ez igaz, és most itt vagyunk a hidegháború utáni korszakban, és adott számunkra az elmúlt évtized. Az Ön értékelése szerint mi történt valójában ebben a turbulens évtizedben? Abban egyetértünk,*

*hogy nagyfokú a bizonytalanság és a félelem minde-
nütt, és az emberek nem hisznek igazán sem a saját
politikai pártjaikban, sem az államban olyan mér-
tékekben, mint azt korábban tették. De mi zajlik a
mélyben?*

I. W.: Ha lehetek provokatív, azt mondanám, hogy Kelet- és Közép-Európa országai rendes harmadik világ-beli országokká váltak. Néhány közülük viszonylag gazdagabb harmadik világ-beli országgá, de olyan politikai problémákkal és politikai hangulattal, amilyenek a harmadik világot jellemzik. Sokak szerint lehetséges, és én sem zárom ki, hogy három országnak – Magyarországnak, a Cseh Köztársaságnak és Lengyelországnak – jobbak a lehetőségei. Ez a trió talán bekerül az Európai Unióba, és gazdasági helyzetük jelentősen javulhat, s emiatt belpolitikai légkörük is megváltozhat. Ezt nem zárom ki, de nem is állítom bizonyossággal. Abban a pillanatban, ahogy a régió többi országairól kezdünk beszélni, sokkal szkeptikusabb vagyok. Ezen a ponton el kell kezdenünk arról beszélni, hogy mi történik a világ egészén. A kapitalizmus kiteljesedő válságát éljük, akkor is, ha sokan azt gondolják, hogy a kapitalizmus jól működik; szerintem egy geopolitikai újraszerveződés folyik, amelyet az emberek jelentős mértékben alábecsülnek Kelet- és Közép-Európában. Ez az átrendeződés közvetlenül érinti ezt a régiót. Erről azért kell beszélni, mert az em-

berek Kelet- és Közép-Európában nem látják, nem akarják látni, hogy az az Európa, amelybe integrálódni szeretnének, az Egyesült Államokról való leválás folyamatában van.

M. F.: *Ez teljesen igaz. Fontos kérdés, szeretném, ha ezzel részletesebben foglalkoznánk. Egy nemrégiben megjelent könyvében, Az átmenet korában (The Age of Transition, 1996) azt írja, hogy három nagy csomósodási pont létezik geopolitikai értelemben: Japán, az Egyesült Államok és Nyugat-Európa. Ezek mindegyike terjeszkedni akar, és terjeszkedik is: Nyugat-Európa Kelet-Európa és talán Oroszország felé, az Egyesült Államok Mexikó és talán Latin-Amerika egésze felé, Japán pedig Délkelet-Ázsia irányában. A NATO bővítéséből és a volt Jugoszlávia területén folyó háborúkból viszont arra lehet következtetni, hogy az Egyesült Államok nem akar Nyugat-Európától megválni, és bárkinek is áll az érdekében, Oroszország katonailag megint erősödik. Ha Putyinra és az új orosz muszklükra nézünk, nem feltétlenül látszik az Európához közeledés szándéka.*

I. W.: Mindez nem mond ellene annak, amit én állítok. Én nem állítottam, hogy az Egyesült Államok akarja ellökni magától Európát. Azt mondtam, hogy Európa akar eltávolodni, és ez különbség. Szerintem az Egyesült Államok politikája arra irányul, hogy ezt minden áron megakadályozza. Erre a lehetőségre úgy tekint, mint az Egyesült

Államokat fenyegető legnagyobb geopolitikai veszélyre. Az Egyesült Államok nem nyugtalankodik különösebben Oroszország miatt, és csak kismértékben nyugtalan Kína miatt. Ami igazán nyugtalanítja, az Nyugat-Európa. Nem akarja, hogy Nyugat-Európa elcsatlakozzon. Azt akarja, hogy megmaradjon kisebb partnernek, ezért tartja fenn a NATO-t, és ezért mozgósít nagy erőket a NATO új szerepének kidolgozására, a kelet-európai terjeszkedés érdekében stb. Ugyanakkor a másik oldalon van egy jelentős tényező, amely erősen gyengíti az Egyesült Államokat, nevezetesen, hogy nem tud annyit fizetni ezért a szerepért, amennyit az megkövetel. Tehát gazdaságilag nem tudja azt eljátszani, és ezért nem tudja azt eljátszani belpolitikailag sem. Gazdasági szempontból a szuperhatalmi szerep nagyon költséges, és különösen azzá vált attól kezdve, hogy mind Európával, mint Japánnal versenyeznie kell gazdaságilag. Amikor a világnak ez a két része gyengébb volt, ez nem volt akkora probléma. Változatlanul úgy értékelem, hogy az Öböl-háború nagy szimbolikus esemény volt, ami az Egyesült Államoknak egy fillérjébe sem került, mert a számlát négy másik ország, Németország, Japán, Szaúd-Arábia és Kuvait állták. Ennek fő oka az, hogy Bush nem tudta volna meggyőzni a Kongresszust és az amerikai közvéleményt a háború helyességéről, ha annak valóságos költségeit állniuk kellett volna. A másik kérdés, és ez igaz mind az Öböl-háború, mind Ko-

szovó esetében, hogy az USA kormányának nagyon oda kell figyelnie az amerikai közvéleményre. Emlékeztetnék egy 1982-es eseményre. 1982-ben, Reagan elnök idején nagyfokú instabilitás uralkodott Libanonban, és az Egyesült Államok katonákat küldött a stabilizációt elősegítendő. Reagan beszédet mondott az amerikai televízióban, hangsúlyozva, hogy semmilyen körülmények között nem vonjuk ki a csapatokat addig, amíg a helyzet meg nem oldódik. Ez egyike volt azoknak a bizonyos kemény beszédeknek. Néhány nappal később a terroristák felrobbantották az amerikai tengerészgyalogosság barakkjait. Egy kamion érkezett robbanóanyagokkal, isten tudja, hogyan jutott be, de bejutott, és felrobbant. A betonépület összeomlott, és több mint kétszáz katona meghalt. 48 órán belül Reagan elnök az összes amerikai katonát visszavonta Libanonból, és 48 órán belül elfoglaltuk Grenadát. Ez nem volt véletlen. Elfoglaltuk Grenadát, ahol két amerikai katona esett el. Mi volt ennek az üzenete? Az, hogy az Egyesült Államok nem veszíthet emberéletet háborúban, mert az Egyesült Államok közvéleménye ezt nem fogadná el. Ezért nem tudott Bush '91-ben Bagdad utcáin menetelni, és nem azért, mert nem volt meg hozzá a megfelelő katonai felkészültség; azért, mert mindenki azt mondta Bushnak, hogy ez sok emberéletbe kerülhet, és a csapatoknak majd évekig ott kell állomásozniuk stb. Ez tehát azt jelentette, hogy Bush nem masí-

rozhatott, de azt is, hogy Szaddám Huszein még mindig hatalmon van.

Koszovóban pontosan ugyanez a helyzet. Az Egyesült Államok kitalál egy olyan katonai beavatkozási módszert, ami nem követeli egyetlen katona életét sem, de ez azt jelenti, hogy nem lehet Belgrádban sem masírozni, és hogy Milošević is hatalmon maradt.

Mi következik mindebből? Az Egyesült Államok két nagy háborút visel, az egyiket az Öböl térségében, a másikat Koszovóban, eléri minimális célját – az irakiak elhagyják Kuvaitot, és a szerbek kivonulnak Koszovó albánok lakta területeiről, de nem sikerül neki a problémák forrását felszámolnia. Pedig ha te vagy a világban a domináns katonai erő, azt gondolhatná bárki, hogy ez a legkevesebb, amit meg kellene tenned. Nem arról van szó, hogy az Egyesült Államoknak nincs meg az ehhez szükséges katonai ereje, hanem hogy nincs meg a politikai ereje. A politikai hatalom az Egyesült Államokon belül van; emlékeztetnék rá, hogy az Öböl-háborúban a Kongresszusban majdnem elvesztettek egy motion-t, és Koszovóban el is vesztek egyet. De bevonultak, és a közvélemény támogatja a győzteseket. Nagyon nacionalisták, szeretik, amikor csapataik győznek, egészen addig, amíg nincs veszteség emberéletben, és nem kell pénzt költeni. Ha sem életet, sem pénzt nem áldozol, akkor valójában nagyon gyen-

ge vagy. Meggyőződésem, hogy az Egyesült Államok valójában gyenge.

Milyen tanulságot vont le mindebből az Egyesült Államok? Az Öböl-háborúban azt mondták, megkapjuk a törvényes támogatást, az ENSZ jóváhagyását, amiről kiderült, hogy egy sor kellemtelenséget okozott – megakadályozta őket sok mindenben. Amikor Koszovóba kellett bevonulni, azt mondták, nem kell az ENSZ, történjék bármi is, nincs szükségünk egy ENSZ „nem” szavazatra. Nekünk jó lesz a NATO. A NATO-t tudjuk kezelni. És aztán fejfájást fejfájás után kaptak a NATO miatt. A franciáknak ez nem tetszett, az olaszoknak az – még a németek is kifogásoltak valamit. A következő alkalommal, ha lesz következő alkalom valahol másutt, nem fogják igénybe venni a NATO-t. Már rájöttek, hogy a NATO túl sok gondot okoz. Visszajára sült el az a gondolat, hogy a NATO-n keresztül tartsák Európát lépés-kényszerben, mert most úgy néz ki, hogy a NATO fogja vissza az Egyesült Államokat, és ezt nem akarják.

Eközben az európaiak levonták a maguk tanulságát Koszovóból, amit Németországból, Franciaországból, de meglepő módon még Nagy-Britanniából is hallani. A tanulság az, hogy „nekünk nincs meg a megfelelő katonai erőnk ahhoz, hogy az Egyesült Államok nélkül lépünk, és ez nem jó így. Fel kell építenünk a saját hadseregünket arra az esetre, ha sor kerülne még egy Koszo-

vóra, és mi be akarnánk vonulni, hogy azt megtehessük az Egyesült Államok nélkül”. Ezt látom valójában történni. Azt hiszem, öt éven belül létre fog jönni egy komoly európai hadsereg.

M. F.: *És Oroszország?*

I. W.: Menjünk vissza a korábbi kérdéshez Oroszországgal kapcsolatban! Oroszország gazdaságilag összeomlott, és ezzel együtt összeomlott a hadserege is. A hadsereg az egyetlen, amit a világ respektál Oroszországból. Oroszországnak nincs integrálódó politikai rendszere, a gazdaság rettenetes állapotban van. Az egyetlen dolog, ami miatt az emberek odafigyelnek Oroszországra, az a hadsereg, és ezt mindenki tudja Oroszországban, a néptömegeket is beleértve. Mindenki azt akarja, hogy a hadsereg megerősödjön. Azt gondolom, éppen ezért ezt Putyin végre is fogja hajtani. Ha nem Putyin, akkor valaki más. Újra fognak építeni egy erős hadsereget először is azért, hogy Oroszországot összetartsák, és hogy Csecsenföld ne szakadhasson ki; másodszor, hogy újjaszervezhessék a balti államok kivételével a volt Szovjetunió feletti kvázi-birodalmi kontrolljukat. Meg fogják kísérelni, és bizonyos értelemben már történik is, hogy Közép-Ázsiát és a Kaukázust orosz csapatok ellenőrzése alá vonják – és aztán tárgyalni fognak. De nem az Egyesült Államokkal, mert az csökkenteni akarja hatalmi befolyását, ha-

nem Nyugat-Európával, mert Nyugat-Európa építi a hadseregét, és nem fogja azt gondolni, hogy rettenetes dolog volna az orosz hadsereggel kiépíteni a kapcsolatokat.

M. F.: *Nem gondolja, hogy a dolgok ellenkező irányba is fordulhatnak? 1991 után Oroszországban felerősödtek a Nyugat-szimpatizáns érzelmek, most azonban erőteljes Nyugat-ellenesség tapasztalható. Nemrég jelent meg egy érdekes elemzés a New York Review of Booksban a csecsen háború és Putyin felemelkedése közötti összefüggésekről. A szerző szerint 2–3 évvel ezelőtt a csecsenföldi háború nem lett volna lehetséges. Legalábbis nem élvezte volna az orosz társadalom támogatását. Az emberek azt mondták volna, többet soha. Ma azt mondják, nem ragaszkodunk a nyugati értékekhez és a liberális demokráciához, rajtunk ezek nem segítettek.*

I. W.: Természetesen, mert a nyugati értékhez való ragaszkodásnak gyenge Oroszország az eredménye. Ha Nyugat-ellenesek és orosz nacionalisták vagyunk, akkor tárgyalnak velünk. Akkor az orosz nacionalista kormány egy orosz megállapodást tud kötni Nyugat-Európával – egyenlő félként. Oroszország az egyik oldalon, Nyugat-Európa a másikon, és megállapodnak valamiben. Ez valójában ugyanaz a taktika, mint amit a kínaiak alkalmaznak. Ha megnézzük, hogy a kínai kormány milyen politikát folytat, itt is egy Nyu-

gat-ellenes nacionalista retorikát tapasztalunk, az Egyesült Államokkal való megegyezés és nem a vele való konfrontáció érdekében. Ha nem használnák ezt a retorikát, egy lennének a sok harmadik világ-beli ország közül, mondjuk egy másik Mexikó. Sem Oroszország, sem Kína nem akar Mexikó lenni. Mindketten hatalmas kiterjedésű területekkel és népességgel bíró, történelmileg erős hadsereggel rendelkező nagyhatalomnak tekintik magukat. Azt akarják, hogy nagyhatalmakként is kezeljék őket. Mindkét ország mindent meg fog tenni a következő 10–20 évben, hogy nagyhatalmi státuszát újjáépítse. Ez nem jelenti azt, hogy meg fognak egyezni más nagyhatalmakkal.

M. F.: *Nem arról van szó, hogy bizonyos mértékben a nyugati világ szükségletei, elvárásai vagy vágyai valósulnak meg? 1991-től, a Szovjetunió összeomlásától létezik egy máig megválaszolatlan, nyitott kérdés. Megszűnt az ellenség, és ellenség nélkül nehéz. Az Egyesült Államok megpróbálja kitalálni és azonosítani az új ellenséget; felmerül a kábítószer-maffia, aztán az iszlám fundamentalizmus, de valahogy nem működött a dolog.*

I. W.: Még Kína is felmerült, de ez sem működött. Nehéz meggyőzni az amerikaiakat arról, hogy ezek komoly fenyegetések volnának, ez a legfontosabb. Másodsor, Nyugat-Európa sem volt benne biztos, hogy elfogadja-e ezeket az el-

lenségeket. Nem fogadták el a kábítószer-maffiát, nem tetszett nekik az iszlám fundamentalizmus, sem Kína. Így az Egyesült Államok egyedül maradt ezzel a retorikával. Ez az egyik oka annak, hogy az amerikai kormány ebben a dilemmában van. Fontos megérteni, hogy 1945 és 1989 között az Egyesült Államok kormánya a kommunista veszélyre hivatkozva tudott időről időre elfogadtatni dolgokat a Kongresszussal – a Marshall-tervtől a vietnami intervencióig stb. 1989-ben elvesztették a kommunizmus fenyegetését, és azóta nem képesek azt pótolni. Nem lehet teljesen kizárni, hogy 20–30 éve múlva a nyugat-európai rémről fognak beszélni. Az Egyesült Államok skizofrén. Ugyanazok az emberek ultranacionalisták, akik izolacionisták. Ez már hosszú ideje így van. Az ultranacionalizmus egyik formája, hogy maradjunk az amerikai erődön belül, ha kimegyünk, akkor tényleg menjünk ki, de aztán gyérünk vissza az erődbe. Üssünk szét köztük, aztán vissza. Ami ötven évig történt, az sem az amerikai erőd nem volt, sem az „üssünk szét köztük” nem volt, hanem mértéktartó, kiszámított és korlátozott beavatkozás itt és ott, a kezek hátracsavarása gazdasági és kulturális értelemben stb. Mindez Jaltán alapult, de ma már nincs többé Jaltánk.

M. F.: *Beszélhetünk az Amerika-erődről, de ugyanúgy beszélhetünk – mint ahogy beszélnek is – az Európa-erődről. Úgy vélem, az Egyesült Államok és*

Oroszország magatartása többé-kevésbé kiszámítható az ezekkel a kérdésekkel foglalkozók számára. Európa magatartása viszont nem az. Mi történt például Koszovó esetében? Ha Európa akarta volna, játszhatott volna egy meghatározóbb szerepet. Már a kezdet kezdetén súlyos nézeteltérések voltak a szárazföldi hadműveletek indításával kapcsolatban. Néhány brit tábornok erősen bírálta a légierő kizárólagos használatát. Azt mondták, az nem háború, ha valaki csak arra kész, hogy öljön, de arra nem, hogy áldozattá váljon. Aztán mégsem történt semmi. Tony Blair sokat beszélt az új európai védelmi identitásról, de az egyelőre nem látszik még kikeristályosodni. Az európaiak maguk sem tettek meg minden tőlük telhetőt, noha egyfolytában egy nagyobb, erősebb, stabilabb Európáról beszélnek.

I. W.: Különbségek voltak a nyugat-európaiak között a tekintetben, hogy mi volna a legmegfelelőbb politika, és azt hogyan kéne alkalmazni. Ezt nem tudták eldönteni; de azt hiszem, Európának van egy ennél nagyobb problémája. Ez meg fog oldódni, mivel generációs probléma. Azt hiszem, az a generáció, amely most pozícióban van, az utolsó olyan csoport, amelyik még őszintén hálás az Egyesült Államoknak, amiért védelmet nyújtott a Szovjetunióval szemben, amiért megszavazta a Marshall-segélyt stb. Ezek az emberek ingadoznak a szakítás kérdésében. Amikor a politikusok következő generációja kerül majd pozícióba, úgy

kb. tizenöt év múlva, akik már nem fognak erre emlékezni, mindez egy darabka történelem lesz. A hála és lekötelezettség teljességgel el fog tűnni, és az emberek inkább azt fogják gondolni, hogy az Egyesült Államok végül is Európa kulturális gyermeke, ehhez képest most leckéket akar adni – ez nonszensz. Azt gondolom, létre fog jönni egy európai kulturális nacionalizmus. Az európai kulturális nacionalizmusnak pedig Amerika-ellenesnek kell lennie, mert nem tudja magát kifejezésre juttatni, ha nem szabadul fel az Egyesült Államok gyámsága alól.

Én olyan generációnak a tagja vagyok, amely még emlékszik a II. világháborúra, amikor az Egyesült Államok még elnézést kért az Európával vagy Nagy-Britanniával szembeni kulturális elmaradottságáért. Hirtelen azonban, úgy a '40-es évek vége felé történt egy fordulat, amikor egyszerre csak azt mondtuk: „nem, nem, az Egyesült Államok a világkultúra központja; minden ami jó, itt történik, és Európa tanulhat tőlünk.” A kulturális szabadság kereskedelmi doktrínája szerint Európa tanulhat tőlünk, és az Egyesült Államok egyszerre csak elhitte ezt, és még ma is hiszi. Az Európával szembeni kulturális kisebbségi érzés egyszerre csak eltűnt. Az európaiak nehezteltek ezért, de lenyelték. A franciák sérelmezték a leginkább, de mindenki zokon vette. Ám el kellett fogadnunk, hogy technikailag kicsit lemaradtak, hogy gazdaságilag kicsit lemaradtak, és katonailag jelentő-

sen lemaradtak. Vigyázniuk kellett az Egyesült Államokkal. Azt hiszem, ez az attitűd eltűnőben van a szovjet fenyegetés megszűnte, az európai gazdasági nekilendülés és az Európai Uniónak köszönhető érzés miatt, hogy valami olyasmit építenek, ami új, erős és jövője van. Azt hiszem, egyszer csak kiegyenesednek, és érvényre juttatják magukat. Európa végül is az anyakultúra.

M. F.: *Ez benne van a levegőben. Életemben először most tapasztaltam – a koszovói háború alatt és után –, hogy magas rangú bürokraták, diplomaták vagy értelmiségiek Nyugat-Európából nyíltan Amerika-ellenesek. Nemrég egy nemzetközi konferencián a brit külpolitika egy reprezentánsa nyíltan feltette a kérdést: miért vagyunk mi, közép-európaiak annyira Amerika-pártiak? Miért nem vagyunk jobban európaiak? Ez egy új nyelv. Ugyanakkor nem látok elég elhatározottságot az európai oldalon.*

I. W.: Minden ország lassan mozdul. Először is Franciaország és Németország volt a kulcskérdés hosszú időn át. És eljutottak a monetáris unióig. Nem kérdés, hogy ez a francia–német együttműködés eredménye. És ezt komoly ellenzőkkel szemben érték el. A következő lépés a hadsereg. A franciák erősen támogatják, a németek nem biztosak benne. Részben azért, mert nem akarnak szakítást az Egyesült Államokkal, de még ez is változni látszik az elmúlt év óta. A CDU válsága

igen súlyos, és nem tudom, hogyan fogják megoldani, hogy a párt több kis pártra oszlik, vagy jön egy új, fiatal generáció, és kezébe veszi a dolgokat. Ha az új generáció jön, és átveszi a hatalmat, akkor egy új német és ezért európai párt jön létre, és nem egy Amerika-barát párt, amilyen a történelmi CDU volt, az a CDU, amely azért jutott hatalomra, hogy újjáépítse és megvédje a német kereszténydemokráciát az Egyesült Államokkal kiépített szoros és tartós szövetség révén.

Anglia bizonytalan. Azt mondanám, 2010-re vagy 2015-re vagy megváltoztatja attitűdjét, és Európa részévé válik, vagy ilyen vagy olyan módon kikerül, ki lesz rúgva Európából, és besodródik az amerikai táborba, miközben Európa előremegy. Ha ez az, ami miatt De Gaulle aggódott, ez történelmig korrektnek bizonyul. „Ha beengedjük a briteket, csak koloncot veszünk a nyakunkba. Meg fogják akadályozni, hogy megteremtsük Európát.” Igaza volt. A britek voltak a legnagyobb visszahúzó erő az elmúlt 20–25 évben, és úgy tűnik, Európa elvesztette a türelmét. A britek között ez vita tárgya, és azt hiszem, az üzletemberek, a pénzemberek mindenáron Európához akarnak tartozni, és a Tony Blair típusú politikusok is Európát választják. Vannak mások, a politikai paletta minden pontján, akik viszont tényleg elutasítják ezt. Nem hiszem, hogy ez számít. Európa kétségtelenül erősebb lesz az angolokkal, ha Nagy-Britannia mindenben csatlakozik.

Eddig csak félig jöttek, és azt állítják, hogy még mindig jobb, mintha sehogyan sem jöttek volna. De ha teljes mértékben felsorakoznak, Európa természetesen erősebb lesz. Ez lesz az a pont véleményem szerint, amikor létrejön a megegyezés Oroszországgal.

M. F.: *Térjünk vissza egy pillanatra arra a valóban provokatív állításra, hogy a kelet- és közép-európai országok közben rendes, igazi harmadik világ-beli országokká válnak. Hogy érti ezt?*

I. W.: Tegyük fel, hogy létrejön a megegyezés – mi lehet a tartalma egy ilyen megegyezésnek Oroszország és Nyugat-Európa között? Ez részben katonai egyezmény lesz, ami a katonai erőket valamilyen szövetségbe állítja. De részben természetesen gazdasági megállapodás is lesz, ami arról szólhat, hogy Nyugat-Európa felhasználhatja az olcsó orosz munkaerőt, miközben tud valamit juttatni Oroszországnak és az orosz kormánynak. Ez a helyzet hasonlít Mexikó és az Egyesült Államok viszonyához, azzal a különbséggel, hogy Oroszországnak lesz egy erős hadserege. Ha Oroszország számára kedvező lesz a kiegyezés, akkor azon Magyarország veszíteni fog, mert nem lesz szükség még egy zsebre Oroszország és Ausztria között, ami teljesen üres lesz; azt gondolom, egy sokrétegű Európára kell számítanunk, mint ahogy valójában hosszú időn keresztül az

Egyesült Államok is sokrétegű volt. Mi egyetlen ország vagyunk, de a gazdasági helyzet az ország különböző részein korántsem azonos. Csak az elmúlt 20–30 évben mondható el, hogy a Dél már nem a harmadik világ része. Ez sokáig tart.

M. F.: *Magyarországon és máshol Közép-Európában ma sokan gondolják, hogy abban a pillanatban, amikor országaink az Európai Unió tagjává válnak, a legtöbb probléma megoldódik, és nagyon hamar egyenlő partnerek leszünk.*

I. W.: Nézzük Görögországot! Nem áll messze Magyarországtól, tagja a NATO-nak stb.; és nem a világ legrosszabb helyzetben lévő országa, de nem Dánia. A görögök számára teljesen világos, hogy gazdaságilag egészen másmilyen helyzetben vannak. Szándékosan említtem Dániát, mert egy történelmileg mezőgazdasági jellegű ország, amelyik mára gazdag országgá lett. Így a magyarok mondhatják, hogy mi is egy mezőgazdasági jellegű ország voltunk, miért ne lehetnénk mi is egy szép gazdag ország, mint Dánia, nagy hadsereg nélkül és így tovább. Azt hiszem, ez egy jobb példa, mint Franciaország vagy Németország, mert arra azt mondhatná, hogy „igen, de ott más a helyzet”.

M. F.: *Európa egy formálódó és egyelőre meglehetősen nehezen meghatározható entitás. Van, aki nagyhatalomnak tekinti, mások potenciális szuperhatalomnak, Ön a három csomósodási pont egyikének nevezte. Én*

magam hajlamos vagyok „puha birodalomnak” hívni, mert szuperhatalomról, egységes és erős államról még nem beszélhetünk, de Európa soha nem lesz nemzetállam sem. Akkor hát micsoda? Egyszajta puha birodalom, aminek a központja is kétséges, most éppen Brüsszelből Berlin felé tolódik, de az is lehet, hogy kettős központja lesz. És ennek a birodalomnak a nyugati és északi határai világosan kirajzolódtak, a déliek is stabilak, a keletiek azonban képlékenyek, és mozgásban vannak, részben nyitottak. Most az is lehetségesnek látszik, hogy Törökország mint utolsó bástya egyszer majd bekerül, de ott vannak még a balti államok és a Balkán. Ha Szerbiában és ennek következtében az egész Balkánon a helyzet kitisztul, az Új Európa elnyerheti végső formáját.

I. W.: Az Európai Unióra vagy Európára gondol? Azt hiszem, különbséget kell tennünk. Az Európai Unió egy elementáris alkotmányos válságban van. Egyszerűen képtelen bővülni anélkül, hogy megváltoztatná a struktúráját. Ott van az egységes szavazás elve, a nyelvek szabálya – ez egyszerűen lehetetlen. Már most nagyon nehéz a helyzet, de az biztos, hogy nem vehetnek be további három országot további három nyelvvel és három vétójoggal. Ha meg akarják változtatni a döntéshozatali struktúrát, először is meg kell kapniuk a német és a francia közvélemény egyetértését a vétójog feladásában, sok egyéb mellett. Ez időt vesz igénybe. Európában vannak, akik azt mondják:

„Egyáltalán ne bővítsük az EU-t! Legyen egy sokrétegű Európánk. Legyen egy belső csoport, saját hadsereggel, legyen egy nagyobb csoport, ami az Európai Unió, egy harmadik csoport, ami megint valami más!” – és így tovább. Ha ebbe a valami másba beletartozik Magyarország, és megint egy másik réteghez Bulgária, valamint Törökország, akkor Marokkó morogni fog, és ott van még Oroszország. Ön például bevinné Grúziát? Azt hiszem, ez nem világos. Nem tudnám megjósolni, kik lesznek a kibővült Európa szélein huszonöt év múlva. Sok ilyen „szél” lehet.

M. F.: *Ez a kérdés nagyon érdekes a NATO szem-
szögéből is. Térjünk vissza erre a Nyugat-Európa és
az Egyesült Államok közötti rivalizálás szem-
szögéből!*

I. W.: Itt természetesen Magyarország és a többi közép-európai ország bizonyos értelemben a sztori része, mert ezek az országok, amennyiben Nyugat-barátok, Nyugat alatt nem Franciaországot vagy Németországot értik, hanem az Egyesült Államokat. Bizonyos értelemben erőteljesen USA-követők nemzetközi megjelenésükben. Valójában ez az egyik oka annak, hogy sokan Nyugat-Európában hezitálnak a bővítés kérdésében. Az Egyesült Államokban két csoport létezik. Az első a kelet-európai származásúak csoportja. Ők nagyon határozottan át akarják húzni ezeket az or-

szágokat a Nyugat térfelére, és ez egy hatalmas lobby, de csak egy lobby. A másik csoport, amelyik érdekelt ebben, az pontosan azoknak a csoportja, akik ellenőrzésük alatt akarják tartani Nyugat-Európát, és akik úgy tekintenek Magyarországra, Lengyelországra és a Cseh Köztársaságra belépésre a NATO-ba, és az EU-ba, mint egy kvázi ötödik amerikai hadoszlopba ebben a zónában, amely inkább Amerika-párti mint német- vagy francia-barát volna.

Amikor ez a kérdés forró lesz, az Egyesült Államok érdekeltsége Kelet- és Közép-Európában csökkeni fog, mert stratégiai szempontból más, fontosabb prioritásai lesznek. Fontosabb lesz számukra, hogy mi történik a Közel-Keleten, hogy mi történik Kelet-Ázsiában vagy Latin-Amerikában. A fizikai jelenlét – és ezért a politikai elkötelezettség is – csökkeni fog, ami az elmúlt tíz évben pedig jelentős volt ebben a régióban. Nagyon leegyszerűsítetten fogalmazva azt jósolom, hogy az amerikai alapítványok kevesebb pénzt fognak adni kelet- és közép-európai programokra a következő tíz évben, mint a világ más részein. Ez már most is így van. A kelet- és közép-európaiaknak reális elképzelésekkel kell rendelkezniük a világ geopolitikájával kapcsolatban, máskülönben azt kockáztatják, hogy olyan lóra tesznek, amelyik nem fogja megnyerni a versenyt.

Budapest, 2000. február

„A VISZONYLAGOS SZABAD AKARAT PILLANATÁBAN VAGYUNK”

M. F.: *Majdnem harminc évvel az első beszélgetésünk után itt ülünk megint Budapesten, és úgy tűnik nekem, hogy elemzéseinek és előrejelzéseinek többsége a vilárendszer átalakulásával kapcsolatban beigazolódtott. Már akkor hangsúlyozta, hogy a vilárendszer egy alapvető transzformációs fázisban van, és hogy ez az átalakulás évtizedeket fog igénybe venni. Egyik könyvének alcímében a nagy átalakulás korszakát 1945 és 2025 közé teszi. Máshol hosszabb transzformációról is beszél. Hol tartunk most? Nem vagyunk túl messze 2025-től akár konkrét, akár metaforikus értelemben. De vajon egy új rendszer felé vagy a káosz és szétbomlás fokozódása felé tartunk?*

I. W.: Ez valójában nem alternatíva. Egyre mélyebbre süllyedünk a káoszba, s egyben egy új rendszer felé megyünk – általában 2050-re teszem annak időpontját, hogy a dolgok megállapodnak és egy új rendszer alakul ki. De határozottan állíthatom, hogy már egy jó ideje káoszban vagyunk, és ez a káosz egyre láthatóbbá válik az idő múlásával. Tehát a káosz már jó ideje jelen van, de az emberek csak most kezdik érzékelni. Ez a különbség.

M. F.: *Lát valami fényt az alagút végén? Mik a pozitívnak nevezhető perspektívák? Az embereket most, hogy már érzékelik a válságot, nagyon foglalkoztatják az alternatívák. Ez Magyarországon különösen jól érzékelhető.*

I. W.: A meghatározó analitikus modell a komplexitás oldalán található. Eszerint a rendszerek – minden lehetséges típusú rendszer – egy ponton elkezd távolodni az egyensúlytól, ám a rendszerhez tartozó struktúrák visszairányítják őket az egyensúly felé. A kilengések azonban egyre messzebbre és messzebbre visznek az egyensúlytól, és eljutnak addig a pontig, ahol az egyensúly visszaállításáért felelős struktúrák már nem elég erősek és hatékonyak, és ekkor a rendszer nagyon erős ingadozásba kezd. Rendszerint ekkor indul el a szétválás (bifurkáció) folyamata. Technikai értelemben a bifurkáció – ahogyan a vegyészek és a fizikusok értelmezik – egy olyan, az általánostól eltérő helyzet, amelyben egy adott egyenlethez két megoldás tartozik. Ha ezt le akarjuk fordítani a társadalomtudományok nyelvére, a bifurkáció azt jelenti, hogy a kaotikus helyzetnek két alternatív kimenetele van. És folyik egy harc, egy társadalmi harc, amiből az egyik alternatíva győztesen kerül ki. Tehát, hogy van-e fény az alagút végén, attól függ, hogy mit értünk fény alatt. Ha fény alatt „rendet” értünk, az még nincs ott, de bizonyosan ki fog alakulni egy új rend ebből a káoszból. A

kérdés, hogy milyen rend és kinek a rendje, és itt megint két lehetőség van. Úgy vélem, hogy a jelenlegi helyzetben az egyik egy kedvezőbb, a másik egy rosszabb alternatíva. Az utóbbi időben az én nyelvhasználatomban az egyiket Davos szellemének¹, a másikat Porto Alegre szellemének² szoktam nevezni.

M. F.: *Kifejtené ezt bővebben?*

I. W.: A Davosi szellem győzelme azt jelentené, hogy a jelenlegi kapitalista rendszert egy másik rendszer váltaná fel, amely azonban viselné a jelenlegi rendszer néhány döntő jegyét. Azaz a jelenlegihez hasonlóan hierarchikus, kizsákmányoló és polarizáló volna. Ugyanakkor ez lehet egy olyan struktúra, ami meglehetősen különbözik a jelenlegi kapitalizmusétól. Ez tehát az egyik alternatíva, Davos szelleme.

¹ A davosi fórum 1971-ben Klaus Martin Schwab kezdeményezésére jött létre, eredetileg európai menedzserfórumként. 1987-ben kapta a Világgazdasági Fórum nevet. Célja, hogy a világ állapotát a befolyásos vezetők globális, regionális és iparági vitáin keresztül javítsa. A Fórum egyes régiókat, illetve az egész világot felölelő tanulmányai sok gazdaságpolitikai vitában és elemzésben szolgálnak viszonyítási pontként.

² 2001. január óta minden évben a brazíliai Porto Alegreben rendezik meg a World Social Forumot, amelynek résztvevői a világgazdasági rendszer elemzői, főként a jelenlegi világrendszer alternatíváit kereső baloldali és zöld társadalmi mozgalmak aktivistái, és a globális civil társadalom szervezői.

Porto Alegre szelleme egy relatíve demokrati-
kus, relatíve egalitárius rendszert jelent. Egyikőjük
a mostani rendszernél sokkal rosszabb is lehet.
Lehetetlen megjósolni, melyik lehetőség fog meg-
valósulni.

Ennek oka, hogy a végeredmény egy végtelen
számú szereplő által végrehajtott végtelen számú
akcióból fog megszületni – meghatározhatatlan
számú pillanatokban. És minden ilyen pillanatban
döntéseket hozunk. Ezt tehát nem lehet megjós-
olni. Amit azonban ki lehet jelenteni – és ez egy
pozitív megközelítése a kérdésnek –, hogy ameny-
nyiben ezt a természettudományos nyelvet lefor-
dítjuk a nyugati világ klasszikus filozófiai nyelvére,
akkor ez az állapot az alternatívája annak, amit ál-
talában determinizmusnak neveznek, azaz ez a
szabad akarat állapota. Ezt a kérdést több ezer
éve vitatják – mint a világ működésének alternatív
megítélését. Én viszont historizálni szeretném. Ha
egy rendszer normálisan működik, akkor relatíve
determinált, azaz minden változtatási szándék el-
lenére a rendszer visszakerül az egyensúlyi álla-
potba. Így bizonyos értelemben csak kis lehetőség
van az inputra. Egy kaotikus helyzetben viszont,
amikor a rendszer lebomlóban van, a helyzet pont
fordított. Egy egészen kicsi input is hatalmas vál-
tozásokat eredményezhet. Ekkor nyílik meg a tér
a szabad akarat számára. Ebben a pillanatban a
relatíve szabad akarat állapotában vagyunk. Ez
annyit jelent, hogy Ön, én és mindenki befolyással

van a kimenetre. Azok, akik a káoszelmélettel foglalkoznak, a pillangóhatásról beszélnek. A pillangóhatás abból áll, hogy a pillangó szárnycsapásaitól a világ egyik felén éghajlati változások keletkeznek a másikon. Egy parányi pillangó hatalmas változások előidézője lehet a világ másik felén. Úgy kell gondolkodnunk saját magunkról, hogy minden helyzetben ilyen pillangók lehetünk. Pillangó vagyok az egyik pillanatban, pillangó leszek a másokban. Ebben az értelemben az, amit csinálunk, számít, a társadalmi akciók számítanak, mivel növelik a pozitív változások valószínűségét. De azzal a tudattal kell cselekednünk, hogy nem tudható, ki fog győzni. Ilyen feltételek mellett kell működnünk, és egy bizonyos ponton a rendszer logikája szerint egy bizonyos számú cselekedet az egyik vagy a másik irányba viszi a rendszert, és elérkezünk egy új rendhez. A dolgok újra nyugvóponttra jutnak, és mi egy új rendszer részei leszünk – metaforikusan szólva – 2050-ben.

M. F.: *Értem, hogy Ön egy kissé kitalálja a metaforikus időbeli határokat, ugyanakkor az is világos, hogy lát bizonyos pozitív irányú mozgást – Ön egyben aktivista is, aki rendszeresen részt vesz a World Social Forum rendezvényein.*

I. W.: Rendszeresen megkérdezik tőlem, hogy optimista vagyok-e vagy pesszimista. Mindig azt válaszolom, hogy 50–50%-ban. 50% az inkább

sok, mint kevés. Az az álláspontom, hogy ha megfelelő mennyiségű energiát mozgósítunk a megfelelő irányban, a valószínűség akciófelhívássá növekszik. Ha ez így is van, ez egy olyan akciófelhívás, amelyről tudni kell, hogy nem jár vele bizonyosság.

Alapvetően a jelen és a következő évtizedek fő politikai törésvonalát nem a kapitalizmuson belül látom, hanem abban, hogy mi fogja felváltani a kapitalizmust mint világrendszert. Két alapvető alternatíva van – de ez komplikáltabb, mint ahogy látszik. Azért komplikáltabb, mert egyik oldal sem egységes. Ez egyik oldalon vannak azok, akik a davosi szellemet képviselik, de ezen belül is két meglehetősen eltérő verzió létezik. Az egyik verzió szerint keményen fel kell lépni és elnyomni minden oppozíciót. Nem akarom a fasizmus kifejezést használni, mivel ennek partikuláris történelmi konnotációi vannak, de itt egy olyan csoportról van szó, amelynek képviselői szerint kemény kézzel kell a rendszert működtetni. Dick Cheney ennek az álláspontnak az egyik képviselője.

M. F.: *Itt Közép-Európában is találkozhatunk ezzel a jelenséggel.*

I. W.: Mint mindenhol a világon...

A másik verziót azok képviselik, akik azt gondolják, hogy egy hierarchikus rendszert sokkal

puhább és finomabb módon is meg lehet teremteni, például emberek kooptációja révén. Ez egy meritokratikus megközelítés azokkal szemben, akiket elfogadhatónak tekintenek, és akik az általuk javasolt változások progresszív képviselőiként tüntetik fel magukat. Ők azok, akik a környezeti fenntarthatóság ügyét támogatják.

M. F.: *Akik egy Zöld New Deal-ről beszélnek...*

I. W.: Igen, de ez még mindig egy nagyon erős egyenlőtlenségeken alapuló és erősen polarizált rendszer volna.

Szóval ez a két irányzat szemben áll egymással. Nem egységesek. Nem tudhatjuk, melyikük kerekedik felül a davosi táboron belül. A másik oldalon mély megosztottság mutatkozik a 'világ baloldal' vagy a társadalmi igazságosságért küzdő mozgalmak soraiban. Mivel itt található azok, akik egy horizontális, alulról építkező világot vizionálnak, amely a Jó Élet számtalan variánsát foglalja magába. Ez az, amit a latin-amerikaiak Buen Vivir-nem mondanak, ami alatt egy olyan világot értenek, amiben a gazdagság igazságos elosztása generációk számára biztosítja a Jó Életet. Ők vannak tehát az egyik oldalon, míg a másikon azok, akik egy Új Internacionálét vizionálnak, nem a másodikat, nem a harmadikat és nem is a negyediket, egyszerűen csak egy Új Internacionálét, amely felülről lefelé szerveződne, amelynek

káderei továbbra is mások helyett hoznának döntéseket etc. Mindenki, aki elmegy a World Social Forum összejöveteleire, hall ezekről a vitákról – ezek a viták mindenhol jelen vannak.

Tehát amit én látok, az, hogy nem két, hanem négy oldal létezik, ami természetesen nagyon zavaros helyzetet eredményez. És ebben a nagyon összetett helyzetben kell jól navigálni ahhoz, hogy eljuthassunk az általunk elképzelhető és megkonstruálható legjobb új rendszerhez. Nem dolgozhatjuk ki a részleteit előre egy ilyen új rendszernek. A nagyfokú bizonytalanság miatt nem mondhatjuk meg, hogyan nézzenek ki a majdan megkonstruálendő konkrét intézmények. Ha 1450-ben emberek egy csoportja Nyugat-Európában így szólt volna, „Ó, a feudalizmus összeomlóban van, és most egy kapitalizmus nevezetű új rendszert kívánunk létrehozni, találjuk ki, milyenek legyenek az intézményei!”, ki lett volna képes megközelítőleg is megálmodni azt a nagyon komplex intézményrendszert, ami a mai kapitalista világrendszer sajátja. Senki, mivel ezek az intézmények a gyakorlatban alakulnak ki, a gondolatok fejlődése és konfliktusai révén. Ugyanakkor bizonyos alapelvek megállapíthatók és lefektethetők – ma mindössze ennyit lehet mondani a jövő rendszerről. Ezeket az alapvető elveket röviden összefoglalva annyit tudok mondani, hogy a jövő rendszer relatíve demokratikus és relatíve

egalitárius lesz. A részleteit ki kell majd dolgoznunk.

M. F.: *Térjünk vissza a mostani világunk növekvő bizonytalanságának és törekenységének gyökereibe! 1989-ről van szó, amit egy korszak lezárásának és egy új korszak kezdetének is tekinthetünk. Korábbi beszélgetésink során '68-at többször is világforradalomnak nevezte. Ezt a gondolatmenetet folytatva '89-et tekinthetjük egy olyan fordulatnak, amely '68 konklúziójaként egy sor visszafordíthatatlan átalakulásnak nyitott teret. '89-cel egy teljességgel új korszak indult, a relatíve stabil bipoláris világrendszer felbomlott, annak logikája érvényét veszítette. Sokak számára, különösen azok számára, akik Kelet – és Közép-Európában aktívan küzdöttek a szovjet típusú totalitarizmus és annak helyi kiszolgálói ellen, ez volt a szabadság pillanata, amikor a jövővel kapcsolatos illúziók rendszerint meg szoktak születni. Ezeknek az illúzióknak ma már híre-hamva sincs. Néhányan hamarabb megértették, hogy illúziók voltak csupán, vannak, akik még mindig ragaszkodnak hozzájuk, és hajlamosak jelenlegi válságainkat múltó átmeneti jelenségeknek tekinteni.*

I. W.: Egyetértek, hogy az illúziók alapjairól kell beszélnünk. Az illúziók alapjait annak megítélésében kell keresnünk, hogy valójában mi is történt. Ön azt állítja, hogy egy relatíve stabil bipoláris rendszerből egy más rendszer jött létre. Én ezt

másképp fogalmaznám. Egy relatíve unipoláris helyzetből egy multipoláris helyzet alakult ki. A Szovjetunió összeomlása egyben az Egyesült Államok geopolitikai hatalmi struktúrájának az összeomlása is volt, mivel a Szovjetunió pusztán létevel két alapvető dologgal járult hozzá a világrendszer stabilitásához az Egyesült Államok szempontjából. Az egyik, hogy mint ellenség jó érvként szolgált Nyugat-Európa, Japán és más országok meggyőzéséhez arról, hogy nem kérdőjelezhetik meg túlságosan az Egyesült Államok vezető szerepét, és nem határolódhatnak el tőle túlságosan. Amikor az ellenségkép felbomlott, ez az érv tartatlanná vált. És az Egyesült Államok azóta is egyfolytában keresi az elvesztett ellenség alternatíváját. Az iszlám és a terrorizmus körül kialakult business azonban nem pótolja az emberek tudatában világszerte a Szovjetuniót mint elveszített ellenséget. Ez az első dolog, amit az Egyesült Államok elveszített. A másik dolog, amit elveszített, része volt a Szovjetunióval kötött alkunak, hogy a Szovjetunió ellenőrzése alatt tartja a világnak azt a részét, amit szovjet érdekszférának neveztek, míg az USA ellenőrzi az ő táborába tartozókat. Ez az alku volt a garanciája annak, hogy nem törhet ki nukleáris háború. Mi történik, amikor a Szovjetunió ellenőrzési hatalma megszűnik? Többször hoztam már fel példának Kuwaitot és az Öbölháborút. Szaddám Huszein 1991-ben megtámadta Kuwaitot. már az 1920-as évek óta része volt az

iraki nemzeti politikának az a doktrína, hogy Kuwait része Iraknak. Akkor miért 1991-ben támadja meg Kuwaitot – azért, mert ekkor szűnik meg a szovjet befolyási övezet részének lenni. Nem kellett tovább a Szovjetunió miatt aggódnia, és úgy gondolta, most rendezheti ezt a kérdést. Ez tehát a másik fontos pont: a háború pontosan azért tör ki, mert a Szovjetunió elveszítette a hatalmát a térség felett.

Ez történt másutt is. Ma nem létezik kényszerítő erő, és az Egyesült Államoknak ezzel kell szembenéznie.

Tehát egy unipoláris világ felől egy multipoláris világba érkeztünk. Ez a multipoláris világ nem állt érdekében az Egyesült Államoknak.

M. F.: *Visszatérve az illúziókhöz, sokan azt gondolták, hogy létrejön egy új világrend, ahogyan azt Bush elnök 1991-ben megfogalmazta. Sokan még ma is hisznek ebben.*

I. W.: Nem ez volt az egyetlen illúzió. Sokan azt is gondolták, hogy az Egyesült Államok ettől kezdve garantálni fogja Magyarország és a többi kelet- és közép-európai ország életszínvonalának növekedését, és hogy ez a támogatás olyan jelentős lesz, hogy ezek az országok egyik napról a másikra elérik a nyugat-európaiak életszínvonalát.

M. F.: *Társadalomtudományi és közgazdasági elméletek és iskolák sora támasztotta alá ezt a várako-*

zást a modernizációs elmélettől a tranzitológiáig. Az egyetemi tananyagokat átírták, a globális gazdaság, a világpolitika és a vilárendszer összefüggései, egyáltalán a komplex szemlélet háttérbe szorult, az ezzel foglalkozó tankönyveket lecserélték.

I. W.: Nemcsak Magyarországon, az Egyesült Államokban is.

M. F.: *Az illúziók társadalmi szinten nagyrészt elmúltak, de akadémiai és intellektuális szinteken talán csak most kezdődik az érdemi vita arról, hogy a kelet-közép-európai régió „átmenete” világtörténelmi méretű páratlan siker volt-e vagy elégtelen felkészültségen és téveszméken alapuló bukdácsolás.*

Azt már egyre kevesebben tagadják, hogy mély és komplex és sokoldalú válságban vagyunk, de ennek a külső és belső összetevői, okai még nem tisztáztak. Annyi biztos, hogy a könnyű és sikeres átmenettel kapcsolatos leegyszerűsítő elméletek és a hozzájuk köthető alapvető illúziók megtörték.

I. W.: Kimúltak.

M. F.: *És most egyfajta tanácstalanság és kiúttalanság-érzés uralkodik az értelmiség bizonyos köreiben. Ugyanakkor ez egy izgalmas kihívásokkal teli periódus is. Újra fel lehet tenni azokat az alapvető kérdéseket, amelyeket valahogyan nem lehetett feltenni az elmúlt 15–20-évben, vagy legalábbis kevesen vették komolyan őket. Most már egyre többen kérdezik a*

korábban igaz hívők közül is, hogy vajon jó irányban indultunk el 1990-ben, és mit lehetne másként tennünk. Mintha egy korszak lezárultával egy új kezdőponthoz közelítenénk.

Ön mit tenne, ha lehetősége adódna befolyásolni a magyarországi döntéshozást?

I. W.: Azt kéri tőlem, hogy legyek Magyarország gazdasági minisztere, és én erre Paul Sweezy³ választát tudom megismételni. Ismeri Paul Sweezy történetét?

Az '50-es években azt kérdezte valaki tőle, hogy mit tenne, ha az Egyesült Államok elnöke kinevezné a Federal Reserve Bank elnökének, mire Sweezy azt válaszolta: lemondanék. Ez egy lehetetlen helyzet. Nem tudom, mit tennék a magyar gazdasági miniszter helyében. Nem hiszem, hogy a gazdasági ügyek miniszterének széles mozgásteret volna. Amit általánosságban mondani lehet, és ami nemcsak Magyarország, de az Egyesült Államok vagy bármely más kormány esetében is igaz, hogy bár a választási lehetőségek rendkívüli módon korlátozottak a gazdaság területén, de valamit mégis lehet tenni rövid és középtávon.

³ Paul Sweezy (1910–2004): marxista közgazdász, a *Monthly Review* c. folyóirat alapítója. Tanulmányait a Harvard Egyetemen és a London School of Economics and Political Science-en folytatja, később a Harvard Egyetem és a New School for Social Research tanára. Fő művei: *The Theory of Capitalist Development* (1942); *Monopoly Capital* (Paul Barannal; 1966)

Rövid távon csökkenteni lehet a fájdalmat, más szóval minden, ami a leginkább segíti a létra legalján álló népeiséget, siker az országnak. Ez lehet több szociális és jóléti kiadás növelése, de lehet egy sor egyéb dolog is. Ennek eldöntése leginkább a helyi körülményektől függ, de a fájdalmak csökkentése az első számú teendő, mivel rendkívül sok a fájdalom a közvetlen szinten.

Másrésről nem szabad illúziókat táplálnunk azzal kapcsolatban, hogy a fájdalmak minimalizálása megoldaná a problémákat. Nem csak, hogy nem oldja meg őket, de akár ronthat is a helyzeten. Középtávon mindent meg kell tennünk annak érdekében, hogy a rendszert jó irányban alakítsuk át. Így rövid távon a fájdalmak minimalizálása egyben azt is megköveteli, hogy mindig a kisebbik rosszat válasszuk. Mindig létezik a kisebbik rossz. Csupán mítosz, hogy kerülhetünk olyan helyzetbe, ahol nem létezik kisebbik rossz. A kérdés mindig az, hogy miben áll a kisebbik rossz, és ki képviseli azt egy adott konkrét helyzetben – és ez a részleteken múlik. Magyarországon a részletek különböznek a részletektől Romániában; a románok helyzete különbözik a franciákétól és így tovább. Tehát nagyon is helyi döntések kérdése, hogy mi számít a kisebb rossznak, és hogy milyenek a politikai erőviszonyok egy adott országban. E tekintetben nem lehet kívülről tanácsokat osztogatni. Nem ismerem Magyarországot eléggé ahhoz, hogy a magyaroknak e téren tanácsot tudnék

adni, éppen elég gondot okoz annak megfejtése, hogy mit jelent a kisebbik rossz az Egyesült Államok esetében. De akárhogy is: azzal a tudattal kell erről gondolkoznunk, hogy a kisebbik rossz választása nem a probléma megoldását jelenti, ez csupán a fájdalom minimalizálásában segíthet. Ez az én mantrám: minimalizáljuk a fájdalmat!

M. F.: *Értem. Beszéltünk már arról, hogy milyenek az esélyeink az alagút végén, és hogy mit tehet a civil társadalom. Nyilvánvalóan többféle lehetőségről van szó. Említene néhány pozitív példát, akár az Egyesült Államok életéből, arról, hogy miként mobilizálják magukat az emberek, milyen új attitűdök vagy gondolkodásmódok kelthetnek reményt?*

I. W.: A régi baloldal visszatérő problémája az elmúlt 100–125 évben, hogy állandóan beszűkült perspektívából próbálták meghatározni, hogy kik a jó szándékú vagy jóakarátú emberek. Amit ezzel szemben meg kell érteni, hogy számtalan mozgalom képvisel számtalan problémát – a környezetvédőktől a kisebbségi, etnikai mozgalmakon át az emberi jogi mozgalmakig és a korrupció ellenes kezdeményezésekig számtalan specifikus kérdéssel foglalkozó mozgalom létezik. Mindegyikük a jelenlegi rendszer egy fontos, közvetlenül érzékelhető problémájával foglalkozik. Számomra nagyon fontos annak a megértése, hogy a pozitív irányban történő elmozdulás feltétele mindegyi-

kük számára ugyanaz: a mozgalmak kölcsönös toleranciája egymással szemben, a törekvés egymás logikájának megértésére, és az egoisztikus rivalizálás megállítására. Létezik ugyanis egy tendencia a mozgalmak közötti hierarchia megteremtésére „az én sérelmem fontosabb, mint a tied” alapon. „Csináljuk, a mi dolgunkat először, aztán majd megoldjuk a ti problémáitokat.” A válasz erre az, hogy egyszerre, egymással párhuzamosan kell minden problémát megoldani, és mindegyikük halaszthatatlan, notórius probléma. Ha konfliktusba kerülnek egymással, ki kell dolgoznunk valamifajta kompromisszumot, mivel mindannyian alapvetően ugyanazon az oldalon állunk. E téren azt gondolom, sokat léptünk előre '68 óta. '68 e téren is választóvonalat húzott: az exkluzivista baloldali mobilizáció végét is jelentette. Többé nem lehetett így beszélni: „Ez az egyedüli forma, minden más várhat!” Ettől kezdve, ha csak lépésről lépésre is, de haladtunk előre a nagyobb tolerancia irányában, és azoknak a csoportoknak a száma is egyre növekedett, akik a toleranciát választották. Éppen az imént kaptam egy üzenetet egy perui barátomtól, aki a bennszülött mozgalmak közötti kölcsönös tolerancia fontosságáról ír. Nagyon pontosan fogalmazta meg azt, amit én gondolok ezekről a mozgalmakról, miközben a perui indiánmozgalmak egy fontos struktúrájával vitatkozik, akik sokkal szűkebben akarják értelmezni a helyzetet.

M. F.: *Igen érdekes, amit leír a mi régiónk szempontjából is. Már a '80-as évek végétől tanulmányozom a civil társadalmat és különböző megnyilvánulási formáit Magyarországon, és a régióban, és különösen Magyarországon esetében egyre inkább az volt a benyomásom, hogy a civil társadalom nem volt képes önálló életre kelni, hogy egyre súlytalanabbá és jelentéktelenebbé vált, hogy sokszor nem futotta többre képviselőitől, mint hogy néhány politikai párt függelékeként tevékenykedjenek, mások pedig teljességgel marginalizálódtak, vagy a kormányzati retorika szintjére süllyedtek. Néhány kollégámmal és barátommal elindítottunk egy párbeszéd kezdeményezést, egyfajta „Találjuk ki...!” mozgalmat, ennek köszönhetően számos helyi kezdeményezéssel kerültünk kapcsolatba. Az derült ki, hogy még a legutóbbi igencsak válságos évek alatt is egy hihetetlenül gazdag civil társadalmi hálózat létezik az országban, valahol elrejtve a hivatalos nyilvánosság ingerküszöbe alatt. Az évek során sokuknak megváltozott a viszonyulása a hatóságok vagy a hatalom irányában. Ma már sokkal szabadabban nyilvánítanak véleményt és mondanak kritikát, mint teszem azt 10–15 éve. Az együttműködésük terén azonban még mindig befelé fordulóak, és éppen ezért sokan elszigeteltnek érzik magukat.*

A pozitív változás, ahogyan Ön is mondta, ha csak fokról fokra is, de mégis érzékelhető.

I. W.: Ez az egyik legfontosabb dolog szervezeti-
leg, amit a Társadalmi Világ Fórum csinál, amikor

eléri a helyi szerveződések, hogy megpróbálja lehetővé tenni a számukra az együttműködést és a kapcsolatba kerülést. Az egyes helyi mozgalmak mind kicsinek, elszigeteltnek és gyengének érzik magukat – és talán még együttesen is gyengének érzik magukat, mégis energiát merítenek ezekből az interakciókból és kapcsolatokból, akár helyi, akár regionális vagy nemzeti szinten. Mindegyik szintnek más a szerepe, a jelentősége, de mindegyik számít. Lehet, hogy meg kellene szervezniük a Magyar Szociális Fórumot.⁴

M. F.: *Elindítottunk egy társadalmi kerekasztal sorozatot abban a reményben, hogy kiszélesedik és alapjául szolgálhat egy új társadalmi szerveződésnek. 1989-ben született egyfajta megállapodás a békés hatalomátadásról, de valójában nem volt társadalmi szerveződés. A válságnak köszönhetően is adott az újrakezdés esélye, van igény a társadalmi párbeszédre, talán most sikerül...*

⁴ A Magyar Szociális Fórum 2003. április 5-én alakult meg Miskolcon azzal a céllal, hogy együttműködési teret biztosítson egy szabadabb, igazságosabb, békésebb világért és egy demokratikusabb Magyarorszáért. A Fórum szabad, nyitott, demokratikus együttműködési tér. Nem hagyományos értelemben vett szervezet, hanem együttműködési keret. A Fórumban együtt dolgozó társadalmi szervezetek, szakszervezetek, civil mozgalmak megőrzik önállóságukat, és önálló szervezetekként jelölik ki konkrét céljaikat, és választják meg a valóra váltásukhoz szükséges társadalmpolitikai eszközöket.

De térjünk vissza a régi baloldal és a fogalomhasználat kérdéséhez! A világ nagyfokú fragmentációjával, ahogyan Ön fogalmaz, egy valódi multipolaritás kialakulásával a korábbi intézmények és politikai keretek, az elemzés megkérdőjelezhetetlenek gondolt egységei sorra veszítenek legitimitásukból, vonzerejükéből vagy meggyőzőképességükből. Az egyik legjobb példa erre az európai nemzetállam és a hozzá kapcsolódó demokrácia-fogalom. Nem azt állítom, hogy ezek az intézmények és fogalmak megszűnnek, vagy el fognak tűnni, csak azt, hogy nagy az elbizonytalanodás e téren is. Vannak, akik már az általunk ismert demokrácia haláláról, mások poszt-demokratikus konstellációról beszélnek. Ön is bizonytalanságának adott hangot, amikor az alternatívákat elemezve „egyfajta” demokráciáról beszélt. Mit gondol, mi fog történni a demokráciával?

I. W.: A viszonylagos demokrácia több, nem kevesebb demokráciát jelent. Mit is értek demokrácia alatt? Vissza kell mennünk ahhoz a politikaelméleti koncepcióhoz, hogy egyrészt a többségnek képesnek kell lennie döntéseket hozni, másrészt meg kell védenie a kisebbségeket ezekkel a döntésekkel szemben. A demokrácia a többség döntéshozatala a káderek vagy a „bölcsek” döntéshozatalával szemben, de nyilvánvalóan a többség is hozhat rettenetes döntéseket. Amit mi a jobboldali populizmusként ismerünk az Egyesült Államokban, az egy rettenetes erő. Ha elolvassa vagy

nyomon követi, amit mondanak és csinálnak, érteni fogja, hogy miről beszélek, de a másik oldalon ott a kérdés, hogy mit lehet ez ellen tenni? Alapvetően azt gondolom, hogy a jobboldali populizmus mindig egy korlátozó gondolat. Mindig van, aki azt mondja, „igen, de nem nekik”. A baloldali populizmus, azt hiszem, az „ők” belefoglalása a „mi”-be. Nem rendelkezem semmilyen varázsszavakkal. Bizonyos értelemben az a jobb, ami nyitottabb. Tehát ami kevesebb kényszert tartalmaz, de csak abban az esetben, ha a kevesebb kényszer az alul lévőköt érinti. Mit értek az alatt, hogy relatíve egalitárius? Ezzel a kérdéssel már Marx is foglalkozott – mindenki számára a szükségletei szerint értelmezhető az egyenlőség, és a szükségletek a valóságban nagyon eltérőek. Egy gyermek szükségletei teljesen eltérnek egy felnőtt szükségleteitől, egy fogyatékos szükségletei eltérnek azoktól, akik nem élnek fogyatékkal, és így tovább.

Ahhoz, hogy nagyobb egyenlőségről beszéljünk, szükség van némi szolidaritásra és valamifajta értékelésre. Nem arra gondolok, hogy mindenki ugyanannyit kapjon, hanem arra, hogy a reális különbségeket figyelembe kell venni. Végül is, amit én relatíve egalitárius és relatíve demokratikus alatt értek, az valójában ugyanaz a dolog. Nem lehet demokratikus az a rendszer, amely egyben nem egalitárius, mivel, ha nem az egyenlőség elvén alapul, akkor a valóságos hatalom terén

különbségek vannak. És nem lehet egy rendszer ténylegesen demokratikus, ha az emberek hirtelen rájönnek, hogy több a hatalmuk, mint másoknak. Nem tudom megmondani, mi a különbség a kicsit több és a sokkal több között. Ezeken a kérdéseken dolgoznunk kell. Elemeznünk és újraelemoznünk kell őket, és újra meg újra meg kell őket vitatnunk. Ez a kérdés állandóan nyitott marad, és folyamatosan törekednünk kell rá, hogy megtaláljuk az egyensúlyt. Olyan ez, mintha lenne egy mérlegünk, és ha az egyik serpenyője lefelé húz, a másikba kell egy kicsit többet tennünk és fordítva, állandóan keresve az egyensúlyt. Ez egy soha véget nem érő munka, ha csak nem sikerül egy észszerű egyensúlyt találnunk.

M. F.: *Egy másik nagy kérdéskör, ami persze sok szempontból kapcsolódik a világrendszer átalakulásának kérdéséhez, a tudás létrehozására és struktúráira vonatkozik. Az egyik rendszerből a másikba történő átmenet új tudást követel magának. A tudás struktúrái, ahogyan azt Ön több írásában is említi, állandó viták tárgyát képezik. És ugyan sokféle iskola és megközelítés létezik, annyi bizonyos, hogy az egyetemek nagy nyomás alatt állnak, miközben nem képesek olyan tudás létrehozására és átadására, amelynek segítségével többet érthetnénk a világból, képesek lennénk megfelelően feltárni és elemezni a problémákat, és ennek alapján cselekedni. Ez ma Magyarországon – és azt hiszem Európa-szerte – egy óriási probléma.*

I.W.: Ez mindenütt probléma. Először is látnunk kell, hogy nem egy, hanem több problémával állunk szemben. Az egyik, hogy egyre több és több ember akar egyetemre járni. Egyelőre nincs egyetemes egyetemi képzésünk, de határozottan ebbe az irányba tartunk. Néhány országban már most is a népesség nagy százalékban, a korcsoportoktól függetlenül jár egyetemre. Ez nagyon nagyméretű vagy nagyon nagyszámú intézményt követel meg, és mindez együtt jár az egyetemi oktatás költségeinek emelkedésével. Az állam szempontjából tekintve az összköltségek nagyon megemelkednek. Számos oldalról különféle nyomás nehezedik az államra a költségek csökkentése érdekében. De hogyan csökkenthetők a költségek? Az oktatás költségei csökkenthetők a tanár–diák arány csökkentésével; vagy különböző kategóriájú és fizetésű oktatók alkalmazásával stb. Ezek az intézkedések azonban mind aláássák az oktatás színvonalát. Ezt a folyamatot nevezem az egyetem középiskolásításának. Mit jelent ez? 50–100 éve a középiskolák maguk is sokkal exkluzívabb intézmények voltak. Időközben a középiskolák elemi iskolai szintre süllyedtek, míg az egyetemek egyre inkább hasonlítanak a középiskolákra. Ez a folyamat a tudósokat kiszorítja az egyetemekről, és ezzel megindul más típusú intézmények kialakulása – felsőbb fokú központok (institutes of advanced study), multinacionális cégek által támogatott struktúrák, kiválósági központok jönnek létre. Az egyetem

mint intézmény egészének a jövője egy nyitott kérdés.

M. F.: *Ha Ön lehetne az oktatási miniszter bárhol a világon, milyen egyetemi modell kialakítását támogatná? Milyen egy ideális egyetem? Egyetértek azszal, hogy a pénz fontos tényező, de a struktúra is az.*

I. W.: Saját tapasztalatomból mondhatom, hogy egy jó egyetemi modell sokkal több pénzt kívánna meg, mint amit jelenleg ráfordítanak. Nincs kifogásom a nagy előadások struktúrája ellen, megvan a szerepük az egyetemi rendszerben, de sokkal több kisebb szemináriumra volna szükség, amelyeket professzorok vezetnek. Ekkor viszont sokkal több emberre van szükség, és ehhez több pénz kell. Nekem magamnak olyan egyetemi képzésben volt részem, ahol a főállású professzorok által vezetett 25 fős szeminárium alapelv volt. Ez nagy különbséget jelent abból a szempontból, hogy mit lehet elsajátítani. Az első dolog volna tehát, hogy ragaszkodnék a költségvetésem megháromszorozásához-négyszerezéséhez. Azután természetesen nagyon fontos, hogy újragondoljuk az egyetemi rendszer struktúráját, ezen belül a tanszéki struktúrát. Azt hiszem, újra ki kell találnunk az emberek csoportosításának kategóriáit – ez persze energiát és elszántságot feltételez.

Az egyik szociológiai probléma, hogy a jelenlegi egyetemi rendszerben a hatalom jelentős mér-

tékben a 45–60 év közöttiek kezében van. 60 felett az emberek elkezdnek kivonulni az adminisztratív pozíciókból, 45 éves koruk előtt rendszerint még nem jutnak el oda. Tehát a tanszékvezetők, dékánok, akik befolyással lehetnek a döntéshozatalra, 45 és 61 között mozognak. Ők helyzetükből fakadóan intellektuális értelemben a legkonzervatívabbak, mivel ha azt mondod nekik, hogy számoljuk fel ezt vagy azt a kategóriát, olyanoknak mondod ezt, akik éppen ezekben a kategóriákban érték el azt, amit elértek.

Röviden: a hatalom éppen azoknál van, akik a leginkább ellenállnak a változásnak. Lehet persze különféle megoldásokkal próbálkozni. Az egyik az volna, hogy hígítsuk fel ezeknek az embereknek a hatalmát. Hogyan lehet a hatalmat felhígítani? Van egy elméletem a kötelező kettős kinevezésekről.

Mindenkinek két tanszéken kell lennie. Ez azt jelenti, hogy minden egyes tanszéken sok olyan szavazó van, akik nincsenek elkötelezve az adott tanszék definíciójának. Amennyiben ez kötelező, nincs választási lehetőség – mindenhol ez lesz a helyzet. Ezzel egy kis felfordulást okoznánk, de előbb az egyetemi adminisztrációnak és talán az oktatási miniszternek el kellene rendelnie a kettős kinevezést.

M.F.: *Először persze olyanokra is szükség volna, akik egyetértenek a multi- és interdiszciplinaritással.*

Ha két tanszéken van valaki egyszerre, akkor egyet kell értenie ezzel.

I.W.: Még erre sem volna feltétlenül szükség. Azért kell neked választanod a második tanszéket és nem annak téged, mert különben tovább lehet játszani azoknak a játékaikat, akik túlságosan hasonlítanak egymásra. Így a politikatudomány professzorának el kell döntenie, melyik lesz a második tanszéke – a francia irodalom vagy a szociológia, vagy esetleg a fizika. Bárhogy dönthet. És ezzel a második tanszék szavazati joggal rendelkező tagjává válik. Ez egy kissé frivol ötletnek hangozhat, de ezzel a skémával fel lehetne törni az egyetemi rendszer konzervatív magját. Az ily módon újjászervezett tanszékeknek kellene megvitatni a tananyagot, a diákokkal szembeni követelményeket, etc. Világos, hogy különböző válaszokkal fognak előállni.

Egy közgazdaságtudományi tanszék, amelynek a harmada történészekből áll, más fajta választ fog adni arra a kérdésre, hogy mi legyen a tananyag, mint ha nem lennének ott a történészek. Egy kicsit minden zavaros lesz az elején, de aztán valami kreatív jöhet ki belőle – előbb-utóbb valami érdekes új struktúra lenne az eredmény. Ehhez természetesen szükség van arra, hogy a diákok a tanszékek között szabadon vándorolhassanak. Ez a rendszer nálunk az USA-ban létezik, de nem minden országban vezették be. Ha a diákok sza-

badon vándorolhatnak, oda fognak menni, ahol érdekesebb az oktatás, és a többiek veszíteni fognak. És rá fognak ébredni, hogy valamit tenniük kell azért, hogy visszahódítsák a diákokat. Ha eszerint járnánk el 10–20–30 éven át, érdekes átcsoportosulások mennének végbe – és ez volna a cél.

Ezen kívül kidolgozhatnánk az alapkursusok gondolatát. Mielőtt egy diák elkezdene közgazdaságot vagy szociológiát hallgatni, kötelező lenne az első évben számára a Társadalomtudományok alapkursus. Ez változtatna a helyzeten. Olyan mechanizmusokért harcolok, amelyek képessé tennének minket egy komplexebb szemlélet elsajátítására. Természetesen sokan azonnal felvetik a módszertan kérdését. Azt gondolom, hogy a módszertan fontos kérdés, amit újra és újra meg kell vitatnunk, és ugyanilyen fontos az episztemológia kérdése.

Ezek nem lezárt kérdések, és amennyiben nyitottak, lehetséges, hogy a tudás jelenleginél árnyaltabb és komplexebb struktúráinak kialakulása várható.

De az is igaz, hogy ez a folyamat nem választható el mindattól, amit a korábbiakban a rendszer átalakulásával kapcsolatban elmondtam. Nem kérdéses, hogy a jelenlegi tudásstruktúrák annak a létező világrendszernek a reflexiói, amelyben élünk. Ahogyan egy másfajta világrendszer felé haladunk, a tudás struktúráinak is ebben az irány-

ban kell mozogniuk. Tehát egy professzor, aki egyben részt vesz egy társadalmi mozgalomban, be fogja építeni az itt szerzett tudást a társadalomtudományokkal vagy általában a tudománnyal kapcsolatos gondolkodásába.

M. F.: *Úgy tűnik, hosszú út előtt állunk, talán a mi utunk még hosszabb lesz, mint az Önöké az Egyesült Államokban. Nekünk még mindig barcolnunk kell a múltból öröklött szellemiségű akadémiai és egyetemi bürokráciával, amelyik lényegében ragaszkodik a tiszta diszciplínák merev rendszeréhez egy olyan időszakban, amikor a külvilágból a civil társadalomtól kezdve a multinacionális vállalatokig és a helyi, és nemzeti kormányzatokig egyre nagyobb szükség van olyanokra, akik képesek megérteni és elemezni a komplex jelenségeket. Egyre nő a szakadék az intézményileg újratermelő absztrakt, elmélet, tudás és a valóság között. És ez veszélyes.*

I. W.: Igen, Ön pontosan arra mutat rá, hogy a változtatásra irányuló nyomás nemcsak belülről, hanem kívülről is jelentkezik. A helyzet az, hogy amit az egyetemen tanítunk, az nem igazán készíti fel a diákokat a munkájukra. Ami a munkájukhoz szükséges, azt rendszerint az első hat hónapban sajátítják el munkahelyi trainingek során. Az egyetemen a világról kellene megtanulniuk valamit. Teljességgel hamis és irreleváns az az elképzelés, hogy az egyetemnek kellene felkészíteni az embe-

reket a munkájukra. Elsősorban a vállalatok képviselői szoktak ilyeneket mondani.

M. F.: *Belekezdünk egy új modell kidolgozásába multinacionális vállalatok és az élet számos más területén működő gyakorlati szakemberek bevonásával. Ezt én Jövőgyetemnek* hívom. Azt hiszem, a progresszíven és felelősen gondolkozó vállalatok nélkül nehéz lesz megteremteni a tudás új struktúráit.*

Gyakran használjuk Marc Nerfin metaforáját a Herceg, a Kalmár és a Polgár egyensúlytalan kapcsolatáról. Az utóbbi évtizedekben mintha a Polgár egyre inkább tudatára ébredne a saját hangja fontosságának, mintha kezdené úgy érezni, hogy számít. Kelet-és Közép-Európában a '80-as években legalábbis ez volt a helyzet. A civil társadalom sokat ígérő fogalma így született meg. Ma lát Ön esélyt arra, hogy a fő szereplők – a kormányzat, az üzleti élet és a civil társadalom reprezentánsai – új szereposztást kapjanak?

I. W.: Ez a három kategória – ha így kívánja őket elnevezni – nagyon eltérő, sajátos érdekeket képvisel a létező struktúrán belül. A Herceg meg akarja tartani a hatalmát, a Kalmár pénzt akar csi-

* A *Jövőgyetem* koncepciója először az IBM Data Storage Systems Információtechnológiai Kft. megbízásából készült *A magyar munkakultúra állapota és alakításának lehetőségei globális környezetben* című kutatási jelentésben (Szombathely, Savaria University Press, 2009) jelent meg.

nálni, a Polgár pedig azt akarja, hogy bevonják, miközben ő másokat, a nem-polgárokat, kirekeszt. Nekem mindhárom kategória gyanús. Semmiképpen nem javasolnám, hogy a három üljön egy kerekasztal köré, és jusson valamilyen egyezségre, mivel éppen ez az, ami ma történik. Alapvetően így működik a kapitalista világrendszer. A Hercegek, a Kalmárok, a Polgárok, sőt a nem-polgárok állandóan megállapodásokat kötnek egymással. Ez része a tőkés világgazdaságnak. És ez az, ami egy bizonyos értelemben már nem funkcionál. Nem vagyok tehát biztos benne, hogy ezt a keretet javasolnám arra, hogy meghatározzuk, mit kellene tennünk.

Budapest, 2010. február

Az interjú a *Magyar Tudomány* c. folyóirat
2010. júliusi számában jelenik meg

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK KÉT KULTÚRA KÖZÖTT

Új tudás és Jövőegyetem

Tudós és aktivista

Az elmaradottság tipikus tüneteit mutató társadalmak szellemi életére, különösen annak hivatalos keretek közé szorított akadémiai és oktatási intézményeire nem csupán a nehézkesség, a lassúság és a kreativitást gúzsba kötő, rendszerint szűklátókörű és vélt vagy valós hatalmi érdekeket „védelmező” túlbürokratizáltság, a nyomában járó korrupció és a köz érdekét maga alá rendelő egyéni érdek nyomja rá a bélyegét. Ezek a jegyek, ha kevésbé domináns és romboló mértékben, de megtalálhatók a fejlettnak nevezett világ hasonló intézményeiben is. E mellett szinte mindenre kiterjedően és már-már büszkén vállalt erényként létezik a modellkövetés – azaz a szükségből erénnyé változtatott eredetiséghiány és a szolgálkú kritikátlanság – intézményesülésének tendenciája is.

Ez a tendencia a közéleti és politikai gondolkodás és cselekvés mintázatainak befolyásolására, illetve kritikájára képes és alkalmas társadalomtudományok szempontjából különösen súlyos probléma, ráadásul jelentős időbeli megkésettiséggel

szokott együtt járni. A mély gyökerekkel nem rendelkező, félig kifejlett társadalomtudományok számára – mint például a magyar politikatudomány – a biztonság hamis ígéretével kecsegtető utánczás a valóságban áporodott levegőjű perspektívátlanságot jelent. Örök érvényű mainstreamnek gondolt áramlatok az egymást követő generációkat állítják az őket körülvevő „valóság” kritikátlan elfogadásának és újratermelésének röppályáira. Ehhez a modellkövető, önállórendelő intellektuális alapálláshoz az akadémiai viselkedésmód egyfajta íratlan szabályozása is hozzátartozik: eszerint a tudós, a kutató, az egyetemi a tanár a mindennapi közéleti-politikai konfliktusok felett áll, álláspontja távolságtartó, beszédmódja elvont és közvetett. Közéleti és politikának minősíthető kérdésekben csak ritkán és visszafogottan foglal állást. A tudós attitűdje az aktivistáénak az ellenkezője.

Immanuel Wallerstein élő ellenpéldája ennek a hiedelemnek. Különösen érdekesek és megfontolandóak lehetnek ezért a tudománnyal, a filozófiával, a tudás termelésével, átadásával és az egyetemek és az értelmiség szerepével kapcsolatos fejtegetései. Annál is inkább, mivel ezek a világrendszer-elmélethez, a centrum–periféria-viszony történelmi kifejlődésének elemzéséhez, etc. képest életművének viszonylag kevésbé ismert részeihez tartoznak.

A társadalomtudományok jelenlegi válságos helyzetét – amely sok szempontból hű leképező-

dése a globális és komplex válságnak – és átstrukturálódási lehetőségeit Wallerstein történelmi perspektívában elemzi. A tudomány még mindig domináns diszciplínákra osztottsága egy hosszú folyamat eredménye, amely valamikor a XVIII. század elején kezdődött, és csak a II. világháborút követően szilárdult meg. Ez a szétválás a XVII. században kifejlődött newtoni természettudományos világkép leképeződése volt a társadalmak és az egyénről való gondolkodás terén.

Valamikor 1750 és 1850 között ment végbe az a nagy szétválás „tudomány” és „filozófia” között, ami mind a mai napig – ha nagy kérdőjelekkel és növekvő szkepszis kíséretében is – mindmáig rányomja bélyegét a különböző tudományágak művelőinek, a tudás előállítását és újraértelmezését segítő intézményeknek a gondolkodására és működésére. Ebben a tudománystruktúrában a „filozófia” és a „tudomány” nemcsak megkülönböztetett, de virtuálisan antagonisztikus tudásformáknak is tekintendők.

Az európai egyetemek XIX. században megszilárdult rendszere erre a szétválásra épült. A középkori Európában az egyetemeken általában négy fakultás létezett: teológia, orvostudomány, jog és filozófia. Az 1500-as évektől a teológia súlya csökkenni kezd, és a XIX. századra már jelentéktelenné válik. Az orvostan és a jogtudomány egyre szűkebb értelmezést nyer, egyre inkább technikai jellegük válik dominánssá.

Az igazi nagy átalakulás azonban a filozófián belül megy végbe: specializációk sorozata fejlődik ki – amelyeket ma „diszciplínák”-nak nevezünk. Ezek mára már a nagy szétválásnak megfelelően vagy „művészetek” (azaz a bölcsészettudomány, a humán tudományok vagy a filozófia), vagy a természettudományok fakultásához tartoznak. Ez a szétválás azonban nem hozott magával egyensúlyt: a kezdeti nehéz indulást követően a természettudományok kulturális és társadalmi presztízse egyfolytában növekedett a filozófia, a humán tudományok, a bölcsészettudomány presztízsével szemben.

Az ún. „társadalomtudományok” a szétválást követően csak a XIX. századra kezdenek kialakulni, s foglalják el helyüket immár a newtoni tudományfelfogás árnyékában, a két nagy pólus közötti térben lavírozva. Ennek a közttes állapotnak az eredménye egy újabb megosztottság lett: a társadalomtudományok egy része Wallerstein szóhasználatával élve az „ideografikus”, azaz az egyedi jelenségeket egyedi módon leíró-elemző episztemológia felé hajlott, míg mások az univerzális törvényszerűségek híveiként a természettudományok módszertanát próbálták elsajátítani. A modern világgal foglalkozó három nagy társadalomtudományi diszciplína – a közgazdaságtan, a szociológia és a politikatudomány – a newtoni világkép alapján fogalmazta meg módszertanát, és kísérelte meg behatárolni elemzési tartományát. A

humán tudományokhoz vagy bölcsészettudományhoz tartozó diszciplínák is igyekeztek tudományosakká válni az adatok összegyűjtése és rendszerezése terén, de természetüknél fogva narratív jellegűek voltak, és kerültek az univerzális általánosításokat.

A társadalomtudományok diszciplínái terén a II. világháború végére kialakult letisztultabb helyzet nem sokáig maradhatott nyugóponton. A tudásnak ez a hármas osztata nemsokára támadásoknak lett kitéve. Az áramlatok azonban nem a társadalomtudományokon belül jöttek létre. A „komplexitástudomány” a természettudományok felől, a „kulturális tanulmányok” pedig a bölcsészet térfeléről érkezett. Ami közös volt bennük, hogy mindketten megkérdőjelezték a newtoni világgépet.

A természettudósok egy csoportja a jövőt alapvetően meghatározhatatlannak kezdte látni. A természetben kialakuló egyensúlyt véletlenszerűnek és esetlegesnek gondolták, úgy vélték, hogy az entrópia bifurkációhoz vezet, amelynek köszönhetően a káoszról új – bár kiszámíthatatlan – rend születhet. Ezek szerint az entrópia következménye nem a megsemmisülés, hanem a „létrehozás”. Minden dolog alapvető princípiuma szerintük az önszerveződés. Episztemológiai feltevéseik összefoglalhatók néhány kulcsmondatban: időleges szimmetria helyett az „idő nyílá”-ról beszélnek; a bizonyosság elvét az „általános bi-

zonytalanság” elvével cserélik fel; a tudomány végső produktumának nem az egyszerű képletet, hanem a „komplexitás értelmezés”-t tekintik.

A kulturális tanulmányok törekvései általános értelemben hasonlóknak tekinthetők: képviselői elutasítják az univerzalizmust és a determinizmust, és azt kívánják bizonyítani, hogy az univerzalizmus nevében kialakított társadalmi valóság valójában nem univerzális. Nem fogadják el többé a Jó és a Szép általánosított fogalmait; a szövegeket önértékükön kezdik értelmezni, és ragaszkodnak ahhoz, hogy társadalmi produktumoknak kell azokat tekinteni, amelyek egy meghatározott kontextus szülöttei, és e szerint is értelmezendők.

Ezek az új áramlatok alapvetően új lélektani helyzetet teremtettek a társadalomtudományok berkeiben: egyre inkább teret nyert az a meggyőződés, hogy a társadalmak világára is érvényes a bizonytalanság és a „határozatlanság” elve.

A beszűkült fókuszú, szélesebb összefüggések vizsgálatától visszariadó neoliberális közgazdaságtani megközelítések, amelyeknek ideológiává redukálódott vezérgondolata „a szabad piac mindent a helyére tesz” és a procedurális, formális demokráciaelméletek az ún. demokratikus intézményrendszer működésére, és nem a demokrácia társadalmi tartalmára fókuszálnak, s még sokáig, egészen a 2008-as világválságig tartották megszerzett pozícióikat, ragaszkodva a kizárólagos igazság

letéteményesének pozíciójához. Az önreflexió azonban mára már – kevés kivételtől eltekintve – az ő bástyáikat is bevenni látszik. A komplexitás-tudomány szemléletmódja egyre növekvő vonzerővel bír a társadalomtudományok művelői között.

A Jó és az Igaz újra egymásra lel?

Wallerstein fontos meglátása, hogy a XVIII. századi teológia és filozófia egyszerre két dologban volt biztos: hogy mi az Igaz és mi a Jó. Ezzel szemben a XX. századi empirikus társadalomtudományok csak az „igazság” felderítésével foglalkoztak, nem érezték feladatuknak arra a kérdésre válaszolni, hogy mi a Jó. A „két kultúra” szétválása a Jó és az Igaz szétválásának eredményeként is felfogható. A Tudomány (Scienza, azaz természettudomány) úgy tekintett magára, mint az Igaz letéteményesére. A Jó (és a Szép) keresése a Filozófia (bölcészettudomány) vadászterülete maradt. A Tudomány ragaszkodott is az Igaz feletti monopóliumához. Volt ugyan a kezdetektől ellenállás a társadalomtudományok képviselői részéről. Néhányan mindig ragaszkodtak ahhoz, hogy a Jóról (Helyénvalóról) is beszéljenek, illetve hogy megpróbálják összebékíteni vagy közelíteni a szétvált „kultúrákat”. Jóval meggyőzőbb erőt képviseltek mostanáig azonban azok, akik fent kí-

vánják tartani a megosztottságot. Jelentősebb arányeltolódások és szemléleti változások csak az elmúlt néhány évben kezdtek mutatkozni, amikor a komplexitástudomány elkezdett behatolni a társadalomtudományok területére. A szemléletváltás felgyorsulásában és terjedésében kitüntetett szerep jutott a mélyülő és egyre komplexebb ökológiai, energia-, társadalmi és gazdasági-pénzügyi válságnak, amely komplexitásának és interdependens jellegének megfelelően mára már a politika területére is beszivárgott, és világosan érezteti hatását az érett demokráciák közéleti diskurzusában.

Egy új tudományos nyelv kialakulása?

A két tendencia vagy „mozgalom”, ahogyan Wallerstein nevezi őket, bár kétségtelenül hasonló irányban fejtik ki hatásukat, kevés kapcsolatban állnak csak egymással. A komplexitástudomány művelői természettudósoknak tekintik magukat, a kulturális tanulmányok művelői a bölcsészettudományokhoz tartozónak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem létezik közöttük semmiféle párbeszéd. Egyre többek számára világos, hogy a komplex válságból való kilábalás egyik feltétele egy új típusú tudás kialakulása. Ehhez viszont gyökeresen új intézményi keretekre, új típusú egyetemekre van szükség.

Ehhez kapcsolódik Wallerstein egy másik izgalmas felvetése, nevezetesen, hogy a társadalomtudomány művelőinek sajátos és kiemelkedő szerep juthat a „két kultúra” közeledésének és közös nyelvüknek a megteremtésében. Erre a közeledésre, nem kis mértékben a globális és lokális válságok egymást felerősítő hatásának és az ennek következtében intenzívebbé vált kiútkeresésnek a következtében, a közelmúltban sok biztató jel utalt. A kutatók közösségén kívül ilyen irányú elvárások tapasztalhatóak a társadalmi mozgalmak és a civil társadalom nyilvános fórumai részéről. A legutóbbi időkben a társadalmi felelősségvállalást a pusztán vállalati PR-tevékenységnél komolyabban gondoló „progresszív” multinacionális vállalatok (melyeknek száma sajnálatosan csekély), szintén hasonló elképzeléseket kezdtek megfogalmazni, sőt támogatni. Természetesen néhány pozitív jelből még nem lehet általánosítani. Ahhoz, hogy ez a lehetőség valósággá váljon, még nagyon hosszú út vezet.

Az érv, hogy a társadalomtudományok együttese lehetne a közeledés motorja, meggyőző: a konvergencia röppályája máris a társadalomtudományok térfelére hozta mindkét áramlatot. A társadalomtudományok hivatásszerűen foglalkoznak normatív keretek kialakításának kérdéseivel, tehát akár saját megújulásuk és újjászerveződésük vagy átstrukturálódásuk problémáival. Ahhoz, hogy a „két kultúra” közeledése érdemben folyta-

tódják, Wallerstein szerint kísérletet kell tenni néhány nem triviális episztemológiai kérdés megválaszolására:

1) Feltéve, hogy az univerzum létezik és örökké változik, hogyan lehetséges többet feltárni az általános valóságból annál, mint amit az egyszeri és megismételhetetlen fotografikus pillanatképünk egy másodperc töredéke alatt lehetővé tesz?

2) Hogyan tudjuk mérni az észlelő hatását az észlelésre, a mérést végzőét a mérésre? Ez a Heisenberg-féle bizonytalansági reláció problémája nagyban.

3) Tekintettel arra, hogy minden összehasonlítás hasonlóságokkal és különbségekkel foglalkozik, milyen ésszerű kritériumokat állíthatunk fel annak eldöntésére, hogy mi a hasonló és mi a különböző, figyelembe véve, hogy a hasonlóságok kirekesztő definíciókon alapulnak, és a különbségek száma végtelen?

4) Tekintettel arra, hogy végtelenül sok kisebb és nagyobb egységet találhatunk az univerzumban, és tekintettel az univerzum mint kontextus nyomnélküliségére minden létrejövővel szemben, mik lehetnek az elemzés értelemmel bíró egységei, amelyek vélhetően hozzá tudnak minket segíteni az univerzum és részei felfogásához?⁵

⁵ Immanuel Wallerstein: *Social Sciences in the Twenty-first Century*. In: World Social Science Report, Paris, UNESCO, 1999, p. 6.

Wallerstein pontosan azért teszi fel ezeket a kérdéseket, mert azok egyszerre filozófiaiak és természettudományosak. És bár világos, hogy nem léteznek rájuk végleges válaszok, tudásunk szerkezetét a velük kapcsolatos lehetséges konszenzusok döntően befolyásolják. Egy lehetséges új konszenzus megadhatná az elméleti alapokat egyetemi és akadémiai rendszerünknek és vele együtt a tudományos kutatások szerkezetének alapvető átstrukturálásához.

A diszciplínák alkonya

A szóban forgó átszerveződésre, újrarendeződésre az új tudás hatékonyabb létrehozása és átadása miatt egyre nagyobb igény mutatkozik mind globálisan, mind európai szinten. Magyarországnak egyenesen első számú érdeke volna az új tudás-szerkezet intézményesítése, a társadalomtudományok újrastrukturálása és a diszciplínák harcában felmorzsolódó vagy felszínre kerülni képtelen kreativitás és innovációs potenciál felszabadítása. Az Egyesült Államok és Európa, és legújabban Ázsia nagypresztízsű egyetemein, valamint kutatóközpontjaiban a diszciplínákra épülő szerkezetet mindenütt felváltják, de legalábbis kiegészítik a multi-, inter- és transzdiszciplínáris központok, programok és intézetek, elég, ha csak az EU finenzei Egyetemi Intézetének Schumann Köz-

pontjára, a Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung több száz kutatót – politológust, szociológust, filozófust, jogászt, stb. – foglalkoztató és átfogó programokat megvalósító tevékenységére vagy a London School of Economics and Political Science kisméretű, de nemzetközileg annál nagyobb hatékonyságú, az egész világra kiterjedő hálózatokat mozgató központjaira gondolunk. A diszciplínák befolyása és hatalma ezekben az országokban sem szűnt meg, legfeljebb egyeduralmuk tört meg. Az új tudás dinamikus előállítói és közvetítői azonban mindenütt az újszerűtetű központok.

A technikai lehetőségeknek is köszönhetően világméretben ugrásszerűen nő azoknak a gyakran országhatárokat átszelő kutatói csoportoknak és hálózatoknak a száma, melyeknek résztvevői problémák megértésére, új eredmények feltárására és nem diszciplínájuk bebetonozására irányulnak. E kutatói közösségek és hálózatok tagjai rendszerint megtartják diszciplináris kategóriáikat és szervezeti kötődésüket, de amit létrehoznak, az nem járul hozzá a kategóriák újratermeléséhez, ellenkezőleg: gyakran éppen a diszciplináris korlátok jelentik munkájuk akadályát. Ennek elkerülésére jönnek létre az új típusú intézetek és kiválósági központok, alapítványok, egyetemen kívüli autonóm struktúrák formájában. Ezek az új kiválósági központok a potenciális magjai és szervező közepi annak az új struktúrának, amit *Jövőegyetem*nek

neveztem el, és ami a tudás, az oktatás és a „tudástermelés”, valamint -elosztás kérdéseire gyökeresen eltérően viszonyul.

Válság és Jövőgyetem

Wallerstein több írásában is foglalkozik a társadalomtudományok átstrukturálódásának kérdésével⁶ – és mindenekelőtt a diszciplínákra osztottság okozta problémákkal. Azon túl, hogy minden diszciplína társadalmi konstrukció, tehát egyben egy adott történelmi kor és azon belül egy sajátos kontextus terméke, még két fontos jellegzetességüket hangsúlyozza. Az egyik az intézményi struktúra, amely egyfolytában cizellálódik. Ilyen értelemben egy diszciplína egy erődítmény: tanzsékek, doktori iskolák, folyóiratok, könyvtári kategóriák, kiadói profilok, díjak és ösztöndíjak, tudományos társaságok, akadémiai bizottságok, etc. és az ezeket összefűző különféle érdekek biztosítják fennmaradását, és segítik intézményi legitimitását, újratermelését. Ezen kívül – de ettől nyilván nem függetlenül – egy sajátos kultúra, egy olyan

⁶ Lásd a már idézett tanulmány mellett: “Anthropology, Sociology, and Other Dubious Disciplines,” *Current Anthropology*, XLIV, 4, Aug.-Oct. 2003, 453-460; vagy a korábban írott *Unthinking Social Science: The Limits of Nineteenth Century Paradigms* c. könyvét (Cambridge: Polity Press, 1991.). A tudás bizonytalanságáról lásd: *The Uncertainties of Knowledge*. Philadelphia: Temple Univ. Press, 2004.

milió, amiben a felkent bennfentesek otthonosan mozognak, ugyanazokra az alapirodalmakra és „legfontosabb szerzőkre” és klasszikusokra hivatkoznak, és nem utolsósorban egy, a többiekétől megkülönböztethető kutatói, előadói stílust, mikrovilágot képviselnek.

Az egyes diszciplínákat mozgató és fenntartó érdekek teszik szívóssá a struktúrát, amelyen ugyanakkor jó ideje a repedések nyilvánvaló jelei mutatkoznak. Az egyik ilyen éppen a diszciplínák szaporodásából, az új elnevezések barokkos elburjánzásából, valamint az új tudományos vadászterületek iránti kifogyhatatlan igényből fakad. Ezek következtében egyre több és zavarba ejtőbb az átfedés az éppen az egymástól való elhatárolódás által legitimálódó „szakterületek” között. Ráadásul az új kategóriák gyakran diszciplínák kombinációiból fogannak, s így is neveztetnek el: politikai filozófia, politikai szociológia, kulturális antropológia, filozófiai antropológia, antropológiai közgazdaságtan, stb. Mindez homályossá, a külvilág szemében zavarossá, kétessé, sőt, olykor komolytalanná is teszi a növekvő ütemben szaporodó, vagy éppen a mozdulatlansághoz ragaszkodó „diszciplínákat” és tanszékeket. Az intellektuális anomáliákat szaporítja a társadalomtudományok csekély „hozama”, az az általános vélekedés, hogy hihetetlen formagazdagságuk ellenére csak igen kis mértékben járulnak hozzá a társadalom, a gazdaság, a politikai és egyéb intézményrendszerek

működésének jobb megértéséhez, a kívánatos változások, reformok előkészítéséhez, az egyre komplexebb társadalmi problémák kezeléséhez. Nem kínálnak alternatívákat, nem adnak sem jövőképet, sem víziót, sem igazi előrejelzéseket. És egy ideje már az átfogó összefüggések elmozdításával és magyarázatával is adósak. Különösen sok – véleményem szerint jogos – kritika érte és éri a mainstream közgazdaságtant a 2008-ban kirobbant és máig tartó, helytelenül pénzügyinek – vagy legfeljebb gazdaságinak – nevezett válság előrejelzésének teljes hiánya miatt. Ezt a kudarcot tetézi, hogy elmaradt a válság várható kimenetelének érdemi elemzése. De ugyanúgy érheti és éri a mainstream politikatudományt és szociológiát is éles kritika a – már a válság kitörése előtt mutatkozó – fokozódó társadalmi viselkedési zavarok, növekvő anómia, bizalomhiány és a politikai szélsőségesek felértékelődése komplex elemzésének, előrejelzésének elmaradásért vagy legalábbis nem eléggé markáns és egyértelmű hangsúlyozásáért. Ráadásul ezek a jelenségek a régi, „érett” demokráciák esetében ugyanúgy (ha nem is ugyanolyan felhangokkal és kilengésekkel) jelentkeznek, mint az ún. „új demokráciák” esetében. A mainstream elméletek minderre csak utólagos korrekcióval, de többnyire inkább csak hallgatással vagy rosszkedvű félrebeszéléssel felelnek.

Teljesen egyet lehet tehát érteni Wallersteinnel abban, hogy a diszciplínák káosza felé tartunk,

hogy nem lehet tudni, milyen rend születik majd ebből a káoszból. A társadalomtudományok súlyos presztízsvesztése és negatív megítélése mindenesetre bizonyára felerősíti majd az új szerkezetek kialakításának igényét, remélhetőleg pozitív irányba terelve a diszciplínák közé és alájuk szorított kreatív intellektuális energiákat.

Bízató, ígéretes jelek már mutatkoznak. Az egységes tudományos normák felbomlása már korábban megkezdődött; az univerzális fogalmakba és elméletekbe vetett hit megingott, a formális attribútumokkal szemben teret nyernek a szubsztantív vagy minőségi jegyek; a kulturális meghatározottság és kontextus kezdi felülírni a mainstream által kánonizált formai és absztrakt előírásokat. Különösen jó példákat láthatunk erre a társadalmi-gazdasági modernizáció, majd az „átmenetek” elméleteinek kudarca terén vagy éppen a demokraciáelméletek és a civil társadalom elméletei esetében mutatkozó paradigmaváltásban.

Az átalakulás – a jelentős társadalmi változásokhoz vagy „átmenetek”hez hasonlóan – nem lesz sem gyors, sem egyenes vonalú. Az mindenesetre várható, hogy az egyetem a tudás létrehozásának és átadásának – újratermelésének – elérhetőségének kérdéseivel összefüggésben egyre inkább a közbeszéd és a politikai viták kereszttüzebe kerül. És ezen a ponton rendkívüli fontosságra tehetnek szert az új és meggyőzően kreatív kezdeményezések. Kicsi, de meggyőző és működő

modellekből a valóság immáron átalakított szegmenseiből váratlanul (vagy akár tervezetten) előállhat az az új struktúra, amely lehetővé teszi a tudásra vonatkozó növekvő társadalmi (gazdasági és politikai) igények jóval magasabb szintű és szélesebb körű kielégítését.

Ebből a szempontból tekintve a mostani világválság – a sok lokális, nemzeti és regionális válsággal együtt – a katalizátor szerepét is játszhatja. A költséges, nehézkes, lassú, túlbürokratizált és sok szempontból – s hogy egy gazdag történelmi metaforával élve – feudális kiskirályságok játékszabályai szerint működő intézményrendszer fenntarthatatlanságára, visszahúzó erejére, az érdemi változásokban való ellenérdekeltségére ugyanúgy éles fényt vethet, mint arra a tudásszerkezetre, amely nem csak előre jelezni, de megérteni és elemezni sem képes a komplex és összefonódó válságokat, amelyek éppen a változások elkerülhetetlenségének organikus kifejeződései. Ennek a legmélyebb és legfőbb oka abban rejlik, hogy maguk is annak a világszemléletnek, ha tesszik Nagy Narratívának vagy paradigmának a kifejeződései, amely meghatározó szerepet játszott ezeknek a válságtüneteknek a kialakulásában és felhalmozódásában, és amely még mindig ugyanazokat a módszereket kínálja megoldásul, amelyek a bajokat előidézték.

Wallerstein nem tesz konkrét javaslatokat intézményi megoldásokra – kivéve, az interjúban

szereplő „egy professzor két tanszéken”-elképzelést –, a Jövőegyetem fogalmáért kizárólag engem illet a felelősség. Valójában azonban a társadalomtudományok küszöbön álló átalakulásának többszöri kifejtésével, a „két kultúra” szétválásának és újbóli közeledésüknek történelmileg kifejtett, és elemzett koncepciójával erős érveket szolgáltat a tudás létrehozásának, terjesztésének új keretek közé helyezéséhez.

A Jövőegyetem néhány meghatározó új vonása:

- Hálózati elv alapján működik;
- Virtuális, azaz az új technika segítségével a világ különböző részein élő professzorok és diákok team-munkájára épül;
- Vállalati egyetem – nyitott a külvilágra és az együttműködések kölcsönös előnyökön és szinergiákon alapuló új rendszerét teremti meg az üzleti/vállalati szféra, a kormányzati szféra és a civil társadalom bevonásával;
- Interdiszciplináris és problémaorientált: a szétaprózott és piacképtelen „szakmák” és a művelésükre feljogosító diplomák helyett valódi kérdések köré szerveződnek az oktatás és kutatás programjai (pl.: Média, Energia, Információ, Hálózatok, Nyelv, Tér, Pénz, Idő, etc.);
- Gyakorlatorientált: nem különíti el szervezeti- leg a gyakorlati és elméleti képzést. A szerzett

ismeretek gyakorlati alkalmazását lehetővé teszi, és strukturálisan beépíti az egyetemi gyakorlatba;

- Innovatív: a kreatív és kritikai gondolkodást, a párbeszédet, a team-munkát tudatosan és szervezeten összekapcsolja a gyakorlatorientáltsággal és magas szintű elméleti tudással, nyelvi ismeretekkel és a globális változások (Globalshift) nyomán követésével. Ebben az értelemben tehát
- Globalizált.

Milyen problémákat old meg az új modell?

- Megszűnik azon „termékek” (diplomások) előállítás, amelyeknek nincs piaca;
- Felszámolja a specializáció kényszerét és a szakmai elzárkózást, ami a karok és tanszékek háborújához, és valóságidegen szellemi termékek előállításához vezet; (Világszintű tendencia, hogy egyre több és több kutatás, publikáció egyre kevesebbről szól.)
- A sok szempontból elavult és hasznavehetetlen curriculumokat, tanterveket átstrukturálja; komplex és adaptív hálózatokat hozva létre helyettük (a Web-hez hasonlóan);
- Összekapcsolja, nem pedig szétválasztja a tudományterületeket;

- A hagyományos és rugalmatlan tanszékek, karo-
k helyett a problémákra koncentrááló innova-
tív, gyorsan bevezethető és könnyen tovább-
fejleszthető programokat részesíti előnyben;
- Erősíti és állandóvá teszi az együttműködést,
az egymástól fizikailag távol eső és jellegükben,
funkciójukban eltérő típusú intézményekkel,
amelyekkel megosztaná diákjait és oktatóit. Ez
lehetővé tenné, hogy a meglévő intézmények,
egységek egyszerre táguljanak és szűküljenek;
(Egymástól távol álló egyetemek professzorai-
ból szerveződő teamek taníthatnak közös kur-
zusokat.)
- Megnövelné a professzionális választási lehe-
tőségeket a végzős diákok számára (a rezili-
encia-elv érvényesülése). Az így megszerzett
tudás lehetővé tenné számukra az állandó
adaptációt az állandóan változó világban. (A
diploma bizonyos képességekről és nem beha-
tárt szaktájakról szólna, ami megoldhatná a
diplomás munkanélküliek problémáját.)

Jelenleg csak a körvonalait, működési elvét és
alapötletét tudtuk felvázolni egy ilyen új egyetemi
modellnek. A gondolat lehet meglehetősen első
hallásra, de a modell egyes elemei már kipróbálás-
ra kerültek. „Összerakásuk” és együttes működtet-
ésük pedig több szereplő elkötelezettségét, „stake-
holderségét” igénylő feladat, amit először kicsi-

ben, néhány intézmény összefogásával érdemes elindítani. A gondolat mindenesetre megfogalmazódott, „ott van a levegőben”, és megvalósításra vár.

Miszlivetz Ferenc

IMMANUEL WALLERSTEIN
MŰVEINEK VÁLOGATOTT
BIBLIOGRÁFIÁJA*

KÖNYVEK

Africa, The Politics of Independence. New York: Vintage, 1961.

The Road to Independence: Ghana and the Ivory Coast. Paris & La Haye: Mouton 1964. (Ecole Pratique des Hautes Etudes, VIe Section, Le Monde d'Outre-Mer, Passé et Présent, Etudes, XX)

Africa: The Politics of Unity. New York: Random House, 1967.

University in Turmoil: The Politics of Change. New York: Atheneum, 1969.

Africa: Tradition & Change. (Fársszerző: Evelyn Jones Rich). New York: Random House, 1972.

The Modern World-System, I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York & London: Academic Press, 1974.

The Capitalist World-Economy. Cambridge: Cambridge Univ. Press; Paris: Ed. de la M.S.H., 1979.

The Modern World-System, II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750. New York: Academic Press, 1980.

* Az egyes művek többedik kiadásait és különböző nyelvekre történő fordítását helyhiány miatt ehelyütt nem közöljük. Ezek az adatok megtalálhatók Immanuel Wallerstein hivatalos weboldalán: <http://www.iwallerstein.com>

World-Systems Analysis: Theory and Methodology. (Társszerzők: Terence K. Hopkins et al.). Beverly Hills: Sage, 1982.

Dynamics of Global Crisis. (Társszerzők: Samir Amin, Giovanni Arrighi és Andre Gunder Frank), New York: Monthly Review Press, 1982; London: Macmillan, 1982.

Historical Capitalism. London: Verso, 1983.

The Politics of the World-Economy. The States, the Movements and the Civilizations. Cambridge: Cambridge Univ. Press; Paris: Ed. de la M.S.H., 1984

Africa and the Modern World. Trenton, NJ: Africa World Press, 1986.

„Incorporation into the World-Economy: How the World-System Expands,” (Társszerzők: T.K. Hopkins, R. Kasaba, W.G. Martin, P.D. Phillips). *Review*, X, 5/6, Summer/Fall, 1987.

The Modern World-System, III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840's. San Diego: Academic Press, 1989.

Antisystemic Movements. (Társszerzők: Giovanni Arrighi, Terence K. Hopkins), London: Verso, 1989.

Transforming the Revolution: Social Movements and the World-System. (Társszerzők: Samir Amin, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank), New York: Monthly Review Press, 1990.

Race, Nation, Class: Ambiguous Identities. (Társszerző: Etienne Balibar), London: Verso, 1991.

Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System. Cambridge: Cambridge Univ. Press; Paris: Ed. de la Maison des Sciences de l'Homme, 1991.

Untinking Social Science: The Limits of Nineteenth Century Paradigms. Cambridge: Polity Press, 1991.

- After Liberalism*. New York: New Press, 1995.
- Historical Capitalism, with Capitalist Civilization*. London: Verso, 1995.
- Open the Social Sciences: Report of the Galbenkian Commission on the Restructuring of the Social Sciences*. (Társszerzőkkel), Stanford: Stanford Univ. Press, 1996.
- El futuro de la civilización capitalista*. Barcelona: Icaria Antrazyt, 1997.
- Utopistics: Or, Historical Choices of the Twenty-first Century*. New York: New Press, 1998,
- The End of the World As We Know It: Social Science for the Twenty-first Century*. Minneapolis: Univ. of Minnesota Press, 1999.
- The Essential Wallerstein*. New York, New Press, 2001.
- Analysis of the World-System: and the Situation in the Contemporary World* [Oroszul]. St.-Petersburg: Universitetskaya Kniga, 2001.
- Liberalismens Död*. Stockholm: Vertigo Forlag, 2001.
- Güncel Yorumlar*. Istanbul: Aram Toplum, 2001.
- Navigando nella Transizione*. Roma: Prospettiva, 2002.
- At the Turning-Point: Collection of Immanuel Wallerstein's Commentaries on Transitional World-system, 1998–2002* [Japánul]. Tokyo: Fujiwara 2002.
- Un mundo incierto*. Buenos Aires: Ed. Zorzal 2002.
- Sistema-mundo y mundo sistémico*. Panamá: IDEN, 2002.
- Yeni Bir Sosyal Bilim İçin*. Istanbul Aram Düşünce, 2003.
- Decline of American Power: The U.S. in a Chaotic World*. New York: New Press, 2003.

The Uncertainties of Knowledge. Philadelphia: Temple Univ. Press, 2004.

21. *Yy'da Siyaset*. Istanbul: Aram, 2004.

La Esperanza venció el miedo: Alternatives al nuevo orden capitalista. Lima: Raiz, 2004.

World-Systems Analysis: An Introduction. Durham, NC: Duke University Press, 2004.

Alternatives: The U.S. Confronts the World. Boulder, CO: Paradigm Press, 2004

Africa: The Politics of Independence and Unity. Lincoln, NE: Univ. of Nebraska Press, 2005.

La crisis estructural del capitalismo. Las Casas: CIDECI & México: Contrahistorias, 2005.

Social Science and Social Policy: From National Dilemmas to Global Opportunities. (Társzerzőkkel), Paris: Unesco, 2005.

The World-System in Transition: Commentaries from a Long-term Perspective, 1998–2004. Beijing: SDX Press, 2006

European Universalism: The Rhetoric of Power. New York: New Press, 2006.

Szerkesztő

Social Change: The Colonial Situation. New York: Wiley & Sons, 1966.

The University Crisis Reader (Társzerkesztő: Paul Starr), Vol. I: *The Attack on the Liberal University*; Vol. II: *Confrontation and Counterattack*. New York: Random House, 1971.

World Inequality. Montreal: Black Rose Books, 1975.

Political Economy of Contemporary Africa, (Társszerkesztő: Peter C.W. Gutkind), Vol. I of Sage Series on African Modernization and Development. Beverly Hills: Sage Publications, 1976.

Processes of the World-System, (Társszerkesztő: Terence K. Hopkins), Beverly Hills: Sage, 1980.

The African Liberation Reader: Documents of the National Liberation Movements. (Társszerkesztő: Aquino de Bragança) 1: *The Anatomy of the Movements*; 2: *The National Liberation Movements*; 3: *The Strategy of Liberation*. London: Zed Press, 1982.

Labor in the World Social Structure. Beverly Hills: Sage, 1983.

Households and the World-Economy, (Társszerkesztők: Joan Smith & Hans-Dieter Evers), Beverly Hills: Sage, 1984.

L'Europa e l'economia politica del sistema-mondo, (Társszerkesztő: Riccardo Parboni), Milano: Franco Angeli, 1987.

How Fast the Wind? Southern Africa, 1975–2000, (Társszerkesztő: Sergio Vieira & William G. Martin), Trenton, NJ: Africa World Press, 1991.

The World-Economy [japánul]. Tokyo: Fujiwara Shoten, 1991.

Long Waves [japánul]. Tokyo: Fujiwara Shoten, 1991.

Creating and Transforming Households: The Constraints of the World-Economy, (Társszerkesztő: Joan Smith) Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1992.

New Findings in Long-Wave Research, (Társszerkesztők: Alfred Kleinknecht & Ernest Mandel), London: Macmillan, 1992.

The Age of Transition: Trajectory of the World-System, 1945–2025, (Társszerkesztő: Terence K. Hopkins), London: Zed Press, 1996.

„The Heritage of Sociology and the Future of the Social Sciences in the 21st Century,” Special issue of *Current Sociology*, XLVI, 2, Apr. 1998.

Mentoring, Methods, and Pedagogy: Colloquium in Honor of Terence K. Hopkins by his Former Students. Binghamton, NY: Fernand Braudel Center, 1998.

Research Projects of the World-System [japánul]. Tokyo: Fujiwara, 2002.

The World We Are Entering, (Társszerkesztő: Armand Classe), Amsterdam: Dutch University Press, 2002.

The Modern World-System in the Longue Durée. Boulder, CO: Paradigm Press, 2004.

Overcoming the „Two Cultures”: Science vs. the Humanities in the Modern World-System, (Társszerkesztő: Richard E. Lee), Boulder, CO: Paradigm Press, 2004.

Cikkek, tanulmányok (válogatás)

“La Ghana face au present,” *Présence africaine*, n.s., XVIII-XIX, févr.-mai 1958, 184–194.

“Evolving Patterns of African Society,” in I. Wallerstein et al., *The Political Economy of Contemporary Africa*, National Institute of Social and Behavioral Science, Symposia Studies Series No. 1, December 1959, 1–7.

“The Search for National Identity in West Africa,” Eng. ed., No. 6/7, 1960, 17–29.

“Ethnicity and National Integration in West Africa,” *Cahiers d'études africaines*, No. 3, Oct. 1960, 129–39.

“Pan-Africanism as Protest,” in M.A. Kaplan, ed., *Revolution in World Politics*. New York: Wiley 1962, 137–51.

- “The Political Ideology of the P.D.G.,” *Présence africaine*, Eng. ed., Vol. 12, 1st Quarter 1962, 30–41.
- “L’Unité et la balkanisation de l’A.O.F.,” *Etudes congolaises*, No. 1, 1962, 36–40.
- “Voluntary Associations,” in J.S. Coleman and C.G. Rosenberg, Jr., eds., *Political Parties and National Integration in Tropical Africa*. Berkeley: Univ. of California Press, 1964, 318–39.
- “Class, Tribe and Party in West African Politics,” *Transactions of the Fifth World Congress of Sociology*, Vol. III, 1964, pp. 203–16.
- “Elites in French-Speaking West Africa: The Social Basis of Ideas,” *Journal of Modern African Studies*, III, 1, May, 1965, 1–33.
- “Migration: The Political Perspective,” in H. Kuper, ed., *Urbanization and Migration in West Africa*. Berkeley: Univ. of California Press, 1965.
- “The Decline of the Party in Single-Party Africa States,” in J. La Palombara and M. Weiner, eds., *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton Univ. Press, 1966, 201–14.
- “The Early Years of the OAU: The Search for Organizational Pre-eminence,” *International Organization*, XX, 4, Autumn 1966, 774–87.
- “The Comparative Study of National Societies,” (Társ-szerző: Terence K. Hopkins), *Social Sciences Information*, VI, 5, October 1967, 25–58.
- “Class, Tribe, and Party in West African Politics,” in S. M. Lipset and S. Rokkan, eds., *Party Systems and Voter Alignments*. New York: Free Press, 1967, Ch. XI, 497–518.
- “Violence Versus Persuasion as Agents of Social Change,” *New World Quarterly*, IV, 4, Cropover 1968, 51–54.

“Frantz Fanon: Reason and Violence,” *Berkeley Journal of Sociology*, XV, 1970, 222–231.

“The Colonial Era in Africa: Changes in the Social Structure,” in L.H. Gann and Peter Duignan, eds., *Colonialism in Africa, 1870–1960*, Vol. II: *The History and Politics of Colonialism, 1914–1960*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970, 399–421.

“The University Crisis: The Transitional and the Chronic,” 2–11 in John M. Whiteley, ed., *Students in the University and in Society*, Student Personnel Series, No. 13, American College Personnel Association, 1970.

“Social Rank and Nationalism: Some African Data,” (Társszerző: Michael Hechter), *Public Opinion Quarterly*, XXIV, 3, Fall 1970, 360–70.

“Introduction” to Philip J. Foster and Aristide Zolberg, eds., *Ghana and the Ivory Coast: Perspective on Modernization*. Chicago: University of Chicago Press, 1971, 3–8.

“Left and Right in Africa,” *Journal of Modern African Studies*, IX, 1, Apr. 1971, 1–10.

“A Proposal for a Data Bank of African Materials,” (Társszerző: Terence K. Hopkins), *Social Science Information*, X, 2, Apr. 1971, 135–47.

“The State and State Transformation: Will and Possibility,” *Politics and Society*, I, 3, May 1971, 359–64.

“The Range of Choice: Constraints on the Policies of Governments of Contemporary African Independent States,” in Michael F. Lofchie, ed., *The State of Nations*. Berkeley: University of California Press, 1971, 19–33.

“Academic Freedom and the Collective Expression of Opinion,” *Journal of Higher Education*, XLII, 9, Dec. 1971, 713–20.

“Radical Intellectuals in a Liberal Society,” in I. Wallerstein and P. Starr, eds., *University Crisis Reader*, II. New York: Random House, 1971, 471–77.

“L’Organisation des sciences humaines et l’objectivité,” *Cahiers internationaux de sociologie*, I, 1971, 41–48.

“The Lessons of the PAIGC,” *Africa Today*, 18, 3, July 1971, 62–68. [Review of Amilcar Cabral, *Revolution in Guinea* and Gérard Chaliand, *Armed Struggle in Africa*]

“There Is No Such Thing as Sociology,” letter to *The American Sociologist*, VI, 4, No. 1971, 328.

“Africa Since 1945,” Ch. 98 of John A. Garraty and Peter Gay, eds., *The Columbia History of the World* (New York: Harper and Row, 1972), 1107–17.

“Social Conflict in Post-Independence Black Africa: The Concepts of Race and Status-Group Reconsidered,” in Ernest Q. Campbell, ed., *Racial Tensions and National Identity*. Nashville: Vanderbilt University Press, 1972, 207–26.

“Three Paths of National Development in the Sixteenth Century,” *Studies in Comparative International Development*, VII, 2, Summer 1972, 95–101.

“The Two Modes of Ethnic Consciousness: Soviet Central Asia in Transition,” in Edward Allworth, ed., *The Nationality Question in Soviet Central Asia*. New York: Praeger, 1973, 168–75.

“Class and Class-Conflict in Contemporary Africa,” *Canadian Journal of African Studies*, VII, 3, 1973, 375–80.

“Africa in a Capitalist World,” *Issue: A Quarterly Journal of Africanist Opinion*, III, 3, Fall 1973, I–II.

“Imperialism and Capitalism: Are the Workers the Most Oppressed Class?” *Insurgent Sociologist*, III, 2, Winter 1973, 25–28.

“Trends in World Capitalism,” *Monthly Review*, XXVI, 1, May 1974, 12–18.

“Dependence in an Interdependent World: The Limited Possibilities of Transformation Within the Capitalist World-Economy,” *African Studies Review*, XVII, 1, Apr. 1974, 1–26.

“The Role of the Organization of African Unity in Contemporary African Politics,” in Yassin El-Ayouty & Hugh C. Brooks, eds., *Africa and International Organization*. The Hague: Nijhoff, 1974, 18–28.

“The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis,” *Comparative Studies in Society & History*, XVI, 4, Sept. 1974, 387–415.

“Africa, the United States, and the World-Economy: Historical Bases of U.S. Policy,” in Frederick S. Arkhurst, ed., *U.S. Policy Toward Africa*. New York: Praeger, 1975, 11–37.

“Class-Formation in the Capitalist World-Economy,” *Politics and Society*, V, 3, 1975, 367–75.

“Disengagement as a Tactic in the Liberation of Southern Africa,” Study Project Strategy Paper No. 16, in *Foreign Investment in South Africa—The Policy Debate*, Study Project on External Investment in South Africa and Namibia (South West Africa), 1975, 26–42.

“The Present State of the Debate on World Inequality,” in I. Wallerstein, ed., *World Inequality*. Montreal: Black Rose Books, 1975, 9–28.

“Failed Transitions, or Inevitable Decline of the Leader? The Workings of the Capitalist World-Economy,” in Frederick Krantz & Paul M. Hohenberg, eds., *Failed Transitions to Modern Industrial Society: Renaissance Italy and Seventeenth Century Holland*. Montreal: Interuniversity Centre for European Studies, 1975, 75–80.

“Alternative Development Strategies,” in S.D. Clark, ed., *Problems of Development in Atlantic Canada*. Proceedings of Symposium held on 15–17 April 1975. Ottawa: The Royal Society of Canada, 83–89.

Old Problems and New Syntheses: The Relation of Revolutionary Ideas and Practices. Sorokin Lecture Publication No. 4. Saskatoon: Univ. of Saskatchewan, 1975.

“Inequalities in the World-System,” *Summation*, V, 1/2, Summer/Fall 1975, 1–7.

“The Quality of Life in Different Social Systems: The Model and the Reality,” in C.K. Blong, ed., *Systems Thinking and the Quality of Life* (Proceedings of the 1975 Annual North American Meetings of the Society for General Systems Research, 1975), 28–34.

“The Three Stages of African Involvement into the World-Economy,” in Peter C.W. Gutkind & Immanuel Wallerstein, eds., *Political Economy of Contemporary Africa*. Vol. I of *Sage Series on African Modernization and Development*. Beverly Hills: Sage Publications, 1976, 30–57.

“Modernization: Requiescat in Pace,” in L. Coser & O. Larsen, eds., *The Uses of Controversy in Sociology*. New York: Free Press, 1976, 131–35.

“From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions?” *Social Forces*, 55, 2, Dec. 1976, 273–83.

“The Rural Economy in the Modern World Society,” with “Additional Comments” in Jonathon L. Jenkins, ed., *Food and the Rural Economy*, Proceedings of a conference sponsored by the Center for Ethics and Society, Lutheran Church in America, 1976, 1–19.

“Semi-peripheral Countries and the Contemporary World Crisis,” *Theory and Society*, III, 4, Winter 1976, 461–83.

“A World-System Perspective on the Social Sciences,” *British Journal of Sociology*, XXVII, 3, Sept. 1976, 348–52.

“Luanda is Madrid: The World Challenge of Angola,” *The Nation*, Jan. 3–10, 1976, 12–17.

“Kissinger’s African Mischief,” *The Nation*, Oct. 9, 1976, 328–31.

“American Slavery and the Capitalist World-Economy,” *American Journal of Sociology*, LXXXI, 5, Mar. 1976, 1199–1213.

“The Tasks of Historical Social Science: An Editorial,” *Review*, I, 1, Summer 1977, 3–7.

“Patterns of Development of the Modern World-System,” (Társ szerző: Terence K. Hopkins et al.), *Review*, I, 2, Fall 1977, 111–45.

“How Do We Know Class Struggle When We See It?,” *Insurgent Sociologist*, VII, 2, Spr. 1977, 104–06.

“Yankee, Stay Home! South Africa and Liberal Interventionism,” *The Nation*, Nov. 12, 1977, 489–92.

“Civilizations and Modes of Production: Conflicts and Convergences,” *Theory and Society*, V, 1, 1978, 1–10.

“World-Systems Analysis: Theoretical and Interpretative Issues,” in Barbara H. Kaplan, ed., *Social Change in the Capitalist World-Economy*. Beverly Hills: Sage, 1978, 219–35.

“Libraries and Our Civilizations,” a report prepared for the Governor of the State of New York, June 1978. (Társ szerző: John Frank Stephens)

“Precapitalist Social Structures,” (Társ szerző: K.P. Moseley), *Annual Review of Sociology*, IV, 1978, 259–90.

“*Annales* as Resistance,” *Review*, I, 3/4, Winter/Spring 1978, 5–7.

“Class Conflict in the Capitalist World-Economy,” in *The Capitalist World-Economy*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1979, 283–293.

“Underdevelopment and Phase-B: Effect of the Seventeenth-Century Stagnation on Core and Periphery of the European World-Economy,” in Walter Goldfrank, ed., *The World-System of Capitalism, Past and Present*. Beverly Hills: Sage, 1979, 73–83. (Also: “Crisis of the Seventeenth Century,” *New Left Review*, 1978).

“The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research,” *Review*, II, 3, Win. 1979, 389–98.

Research Working Group on Cyclical Rhythms & Secular Trends, “Cyclical Rhythms & Secular Trends of the Capitalist World-Economy: Some Premises, Hypotheses, and Questions,” (Társszerzők: T.K. Hopkins et al.) *Review*, II, 4, Spr. 1979, 483–500.

“Peripheralization of South Africa: Changes in Household Structure and Labor-Force Formation,” (Társszerző: William G. Martin), *Review*, III, 2, Fall 1979, 193–207.

“(An Essay-Review:) Kondratieff Up or Kondratieff Down?” *Review*, II, 4, Spr. 1979, 663–73.

“Incorporation and Peripheralization: Two Concepts as a Framework of Analysis,” *Research Bulletin, Southern Africa and the World-Economy*, No. 1, Aug. 1979, 2–5.

“World Networks and the Politics of the World-Economy,” in A.H. Hawley, ed., *Societal Growth: Processes and Implications*, New York: Free Press, 1979, 269–78.

“The Future of the World-Economy,” in Terence K. Hopkins & Immanuel Wallerstein, eds., *Processes of the World-System*. Beverly Hills: Sage, 1980, 167–80.

“One Man’s Meat: The Scottish Great Leap Forward,” *Review*, III, 4, Spr. 1980, 631–40.

“Imperialism and Development,” in Albert Bergesen, ed., *Studies of the Modern World-System*. New York: Academic Press, 1980, 13–23.

“Development: Theories, Research Designs and Empirical Measures,” in L. Blussé *et al.*, *History and Underdevelopment*. Leiden: Centre for the Study of European Expansion, 1980, 21–28.

“The *Annales* School: The War on Two Fronts,” *Annals of Scholarship*, I, 3, Sum. 1980, 85–91.

“Friends as Foes,” *Foreign Policy*, No. 40, Fall 1980, 119–31.

“The States in the Institutional Vortex of the Capitalist World-Economy,” *International Social Science Journal*, XXXII, 4, 1980, 743–51.

“The Withering Away of the States,” *International Journal of the Sociology of Law*, VIII, 4, Nov. 1980, 369–78.

“Eurocommunism: Its Roots in European Working-Class History,” *Contemporary Marxism*, No. 2, Winter 1980, 1–7.

“Maps, Maps, Maps” *Radical History Review*, No. 24, Fall 1980, 154–59. [Review of G. Barraclough, ed., *The Times Atlas of World History*]

“Concepts in the Social Sciences: Problems of Translation,” in Marilyn Gaddis Rose, ed., *Translation Spectrum: Essays in Theory and Practice*. Albany: SUNY Press, 1981, 88–98.

“Patterns and Perspectives of the Capitalist World-Economy,” HSDRSCA–74/UNUP–300, HSDP–SCA Series, 1981.

“Structural Transformations of the World-Economy,” (Társszerző: Terence K. Hopkins), in Richard Rubinson,

ed., *Dynamics of World Development*. Beverly Hills: Sage, 1981, 233–61.

“Incorporation into the World-Economy: Changes in the Structure of the Ottoman Empire, 1750–1839,” (Társzserző: Resat Kasaba), *METU Studies in Development (Odtü Gelişme Dergisi)*, VIII, 1/2, 1981, 537–70.

“The U.S.A. in Today’s World,” *Contemporary Marxism*, No. 4, Win. 1981–82, 11–17.

(Contribution to) *Towards One World? International Responses to the Brant Report*. London: Temple Smith, 1981, 343–49.

“The Development of the Modern World-System in the Long Sixteenth Century—Basic Concepts,” in Jürgen Schneider, hrsg., *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege*. Stuttgart: Klein-Cotta, 1981, V, 229–35.

“Spazio economico,” *Enciclopedia Einaudi*, XIII: *Società-Tecnica*. Torino: Einaudi, 1981, 304–14.

“Race is Class? Some Reflections on South Africa Inspired by Magubane,” *Monthly Review*, XXXII, 10, Mar. 1981, 47–52. [Review-essay of Bernard Magubane, *The Political Economy of Race and Class in South Africa*]

“Household Structures and Production Processes: Preliminary Theses and Findings,” (Társzserzők: William G. Martin & Torry Dickinson), *Review*, V, 3, Win. 1982, 437–58.

“Revolutionary Movements in the Era of U.S. Hegemony and After,” *Contemporary Marxism*, No. 5, Summer 1982, 120–28.

“Socialist States: Mercantilist Strategies and Revolutionary Objectives,” in Edward Friedman, ed., *Ascent and Decline in the World-System*. Beverly Hills: Sage, 1982, 289–300.

“Economic Theories and Historical Disparities of Development,” in *Eighth International Economic History*, Budapest

1982, J. Kocka & G. Ránki, eds., *Bl: Economic Theory & History*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982, 17–26.

“North Atlanticism in Decline,” *SAIS Review*, No. 4, Summer 1982, 21–26.

“Fernand Braudel, Historian, *homme de la conjoncture*,” *Radical History Review*, 26, 1982, 105–119.

“L’histoire comme actualité. A partir de Braudel,” [on *Civilisation matérielle, Economie, et Capitalisme*], *Politique aujourd’hui*, No. 1–2, 1982, 121–23.

“The Integration of the National Liberation Movement in the Field of International Liberation,” *Contemporary Marxism*, No. 6, Spring 1983, 166–71.

“Capitalism and the World Working Class: Some Premises and Some Issues for Research and Analysis,” in I. Wallerstein, ed., *Labor and the World Social Structure*, 17–21.

“Crises: The World-Economy, the Movements, and the Ideologies,” in Albert Bergesen, ed., *Crises in the World-System*, Beverly Hills: Sage, 1983, 21–36.

“The Evolving Role of the Africa Scholar in African Studies,” *Canadian Journal of African Studies*, XVII, 1, Apr. 1983, 9–16.

“Nationalism and the World Transition to Socialism: Is There a Crisis?” *Third World Quarterly*, V, 1, Jan. 1983, 95–102.

“European Economic Development: A Comment on O’Brien,” *Economic History Review*, 2nd ser., XXXVI, 4, Nov. 1983, 580–83. [Response to O’Brien, *EHR*, XXV, 1982, 1–18; Reply by O’Brien, *EHR*, XXXVI, 1983, 584–85].

“Rethinking the Concepts of Class and Status-Group in a World-System Perspective,” (Társszerzők: Giovanni Arrighi & Terence K. Hopkins), *Review*, VI, 3, Win. 1983, 283–304.

“An Agenda for World-Systems Analysis,” in William R. Thompson, ed., *Contending Approaches to World System Analysis*, Beverly Hills: Sage, 1983, 299–308.

“Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750–1889,” (Társszerző: Resat Kasaba), in J.-L. Bacqué-Grammont & P. Dumont, dir., *Economies et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe- début du XIXe siècle)*, Actes du Colloque de Strasbourg, 1–5 juil. 1980, Colloques internationaux du CNRS, No. 601. Paris: Ed. du 23 CNRS, 1983, 335–354.

“The Three Instances of Hegemony in the History of the Capitalist World-Economy,” *International Journal of Comparative Sociology*, XXIV, 1–2, Jan.–Apr. 1983, 100–108.

“What Difference Do Socialist Governments in Southern Europe Make? Some Notes for a Discussion,” (Társszerző: Giovanni Arrighi), *Peuples méditerranéens*, No. 25, oct.–déc. 1983, 131–36.

“Household Structures and Labor-Force Formation in the Capitalist World-Economy,” in Joan Smith, Immanuel Wallerstein, and Hans-Dieter Evers, eds., *Households and the World-Economy*. Beverly Hills: Sage, 1984, 17–22.

“Cities in Socialist Theory and Capitalist Praxis,” *International Journal of Urban and Regional Research*, VIII, 1, Mar. 1984, 64–72.

“Long Waves as Capitalist Process,” *Review*, VII, 4, Spr. 1984, 559–75.

“Which Historical Present for Which Historical Future?” *Cencrastus*, No. 17, Sum. 1984, 3–5.

“The Development of the Concept of Development,” in R. Collins, ed., *Sociological Theory, 1984*. San Francisco: Jossey-Bass, 1984, 102–16.

“Economic Cycles and Socialist Politics,” *Futures*, XVI, 6, Dec. 1984, 579–85.

“Marx and History: Fruitful and Unfruitful Emphases,” *Thesis XI*, No. 8, Jan. 1984, 92–101.

“Africa, One Hundred Years After the Berlin Conference,” *Africa Research & Publications Project*, Working Papers No. 9, 1984.

“Africa and the World-System: How Much Change Since Independence?” in G.M. Carter & P. O’Meara, eds., *African Independence: The First Twenty-Five Years*. Bloomington: Indiana Univ. Press, 1985, 330–38.

“The Relevance of the Concept of Semiperiphery to the Analysis of Southern Europe,” in Giovanni Arrighi, ed., *Semiperipheral Development: The Politics of Southern Europe in the Twentieth Century*. Beverly Hills: Sage, 1985, 31–39.

“National and World Identities and the Interstate System,” (Társszerző: Peter D. Phillips), *Millenium*, XIV, 2, Sum. 1985, 159–71.

“Marx and Underdevelopment,” in S. Resnick & R. Wolff, eds., *Re-thinking Marxism: Struggles in Marxist Theory — Essays for Harry Magdoff & Paul Sweezy*. Brooklyn, NY: Autonomedia, 1985, 379–395.

“World-Systems Analysis: Five Questions in Search of a New Consensus,” *The History Teacher*, XVIII, 4, Aug. 1985, 527–32.

“Vers une recomposition des sciences sociales,” *Espaces Temps*, No. 29, 1985, 36–42.

Map 35: “Africa in World Trade, c. 1600,” in J.F. Ade Ajayi & M. Crowder, gen. eds., *Historical Atlas of Africa*. London: Longman, 1985.

- “Braudel on Capitalism and the Market,” *Monthly Review*, XXXVII, 9, Feb. 1986, 11–16.
- “Societal Development, or Development of the World-System?” *International Sociology*, I, 1, Mar. 1986, 3–17.
- “Marxisms as Utopias: Evolving Ideologies,” *American Journal of Sociology*, XCI, 6, May 1986, 1295–1308.
- “World-System and Civilization,” *Development*, 1/2, 1986, 114–19.
- “Walter Rodney: The Historian as Spokesman for Historical Forces,” *American Ethnologist*, XIII, 2, May 1986, 330–37.
- “Comparing Downturns: Some Questions of Method,” (Társszerző T.K. Hopkins), *Cahier du GEMDEV*, No. 7, mars 1986, 7–21.
- “Dilemmas of Antisystemic Movements,” (Társszerzők: G. Arrighi, T.K. Hopkins), *Social Research*, LIII, 1, Spring 1986, 185–206.
- “Commodity Chains in the World-Economy Prior to 800,” (Társszerző T.K. Hopkins), *Review*, X, 1, Sum. 1986, 157–70.
- “Who Wants Still More Development?” *Contemporary Marxism*, Nos. 12/13, Spr. 1986, 225–229.
- “The Hidden Issues: A New Agenda,” in S. Lindenberg, J.S. Coleman, & S. Nowak, eds., *Approaches to Social Theory*. New York: Russell Sage Foundation, 1986, 29–32 (and discussion: 33–37).
- “The Industrial Revolution: *Cui Bono?*” *Thesis Eleven*, No. 13, 1986, 67–76.
- “La dyade analyste-analysé dans son contexte social,” *Cahiers du Centre de Psychanalyse et de Psychothérapie*, No. 12, prin-temps 1986, 37–45.

“La lutte du R.D.A. dans le contexte du système-monde après 1945,” in *Actes du Colloque international sur l'histoire du R.D.A.*, Yamoussoukro, 18–25 octobre 1986. Abidjan: CEDA, 1987, I, 11–14.

“Mills as Biography,” *Theory and Society*, XV, 1986, 465–74. [Review of Irving Louis Horowitz, *C. Wright Mills: An American Utopian*]

“Liberation of Class Struggle?” (Társszerzők: G. Arrighi, T.K. Hopkins), *Review*, X, 3, Win. 1987, 403–24.

“Historical Systems as Complex Systems,” in P.M. Allen, W.C. Schieve, & R.N. Adams, eds., “Special Issue: Modeling Complex Systems, I,” *European Journal of Operational Research*, XXX, 2, June 1987, 203–07.

“World-Systems Analysis,” in A. Giddens & J. Turner, eds., *Social Theory Today*. Cambridge: Polity Press, 1987, 309–24.

“Some Reflections on the Future of Ottoman Studies,” in B. Lewis et al., *Raiyyet Riisümü*. Halil Inalcik Festschrift, *Journal of Turkish Studies*, XI, 1987, 235–37. 26

“The United States and the World ‘Crisis,’” in Terry Boswell & Albert Bergesen, eds., *America's Changing Role in the World-System*. New York: Praeger, 1987, 17–23.

“Japan and the Future Trajectory of the World-System: Lessons from History?” in Wolfram F. Hanrieder, ed., *Global Peace and Security: Trends and Challenges*. Boulder, CO: Westview, 1987, 36–46.

“The Construction of Peoplehood: Racism, Nationalism, Ethnicity,” *Sociological Forum*, II, 2, Spr. 1987, 373–88.

“Periphery” in J. Eatwell, M. Milgate & P. Newman, eds., *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*. London: Macmillan, 1987, III: 846–49.

“The Incorporation of the Ottoman Empire in the World-Economy,” (Társszerzők: Hale Decdeli & Resat Kasaba), in H. Islamoglu-Inan, ed., *The Ottoman Empire and the World-Economy*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1987, 88–97.

“Capitalism and the Incorporation of New Zones into the World-Economy,” (Társszerző: T.K. Hopkins), *Review*, X, 5/6 (Suppl.), Sum/Fall 1987, 763–79.

“The Reagan Non-Revolution, or the Limited Choices of the US,” *Millenium: Journal of International Studies*, XVI, 3, Winter 1987, 467–472A.

“The Incorporation of the Indian Subcontinent into the Capitalist World-Economy,” in S. Chandra, ed., *The Indian Ocean: Explorations in History, Commerce & Politics*. New Delhi: Sage, 222–53.

“The World That Sugar Made,” review of Sidney Mintz, *Sweetness and Power*, in *Food and Foodways*, II, 2, 1987, 109–12.

“Should We Unthink the Nineteenth Century?” in Francisco O. Ramirez, ed., *Rethinking the Nineteenth Century*. New York: Greenwood Press, 1988, 185–91.

“European Unity and Its Implications for the Interstate System,” in B. Hettne, ed., *Europe: Dimensions of Peace*. London: Zed Books & United Nations University, 1988, 27–38.

“What Can One Mean by Southern Culture?,” in N.M. Bartley, ed., *The Evolution of Southern Culture*. Athens: Univ. of Georgia Press, 1988, 1–13.

“The Bourgeois(ie) as Concept and Reality,” *New Left Review*, No. 167, Jan.–Feb. 1988, 91–106.

“Comments on Stern’s Critical Tests,” *American Historical Review*, XCIII, 4, Oct. 1988, 873–85. [Answer to Stern, same issue, 829–72; answer by Stern, same issue, 886–97]

“Development: Lodestar or Illusion?” *Economic and Political Weekly*, XXIII, 39, Sept. 24, 1988, 2017–23.

“Typology of Crises in the World-System,” *Review*, XI, 4, Fall 1988, 581–98.

“The Ideological Tensions of Capitalism: Universalism versus Racism and Sexism,” in J. Smith et al., *Racism, Sexism, and the World-System*. New York: Greenwood Press, 1988, 3–9.

“The Inventions of TimeSpace Realities: Towards an Understanding of Our Historical Systems,” *Geography*, LXIII, 4, No. 321, Oct. 1988, 289–97.

“The ‘Discoveries’ and Human Progress,” in *Estudos e ensaios: Em homenagem a Vitorino Magalhaes Godinho*. Lisboa: Livr. Sá da Costa Ed., 1988, 103–14.

“A Comment on Epistemology: What is Africa” *Canadian Journal of African Studies*, XXII, 2, 1988, 331–33.

“Les dilemmes du capitalisme,” in M. Vovelle, dir., *L’Etat de la France pendant la Révolution, 1789–1799*. Paris: Ed. La Découverte, 1988, 21–25.

“Réflexions à partir de Fernand Braudel,” *L’Événement européen*, No. 2: “La question méditerranéenne,” 1988, 147–52.

“The French Revolution as a World-Historical Event,” *Social Research*, LVI, 1, Spr. 1989, 33–52. [Reprinted in F. Fehér, *The French Revolution and the Birth of Modernity*, 1990]

“Southern Europe in the World-Economy in the Twentieth Century: Implications for Political and Social Transformations,” (Társszerzők: Giovanni Arrighi & Caglar Keyder), in M.T. Martin & T.R. Kandal, eds., *Studies of Development and Change in the Modern World*. New York: Oxford Univ. Press, 1989, 409–17.

“France: A Special Case? A World-Systems Perspective,” in E. Genovese & L. Hochberg, eds., *Geographic Perspectives in History*. New York: Basil Blackwell, 1989, 144–57.

“The Myrdal Legacy: Racism and Underdevelopment as Dilemmas,” *Cooperation and Conflict*, XXIV, 1, 1989, 1–18.

“Quels sont les sentiers de l’espoir?” in S. Mappa, dir., *La C.E.E.: Chance ou contrainte pour la transformation sociale?* Paris: Ed. L’Harmattan, 1989, 107–12.

“‘Bourgeoisie’ et ‘prolétariat,’” in S. Cordellier, coord., *L’Etat du Tiers Monde*, Ed. 1989. Paris: La Découverte, 1989, p. 175.

“1886–1986: Beyond Haymarket?” (Társszerzők: Giovanni Arrighi & Terence K. Hopkins), *Review*, XII, 2, Spr. 1989.

“1968: The Great Rehearsal,” (Társszerzők: Giovanni Arrighi & Terence K. Hopkins), in T. Boswell, ed., *Revolution in the World-System*. New York: Greenwood Press, 1989, 19–31.

“The Capitalist World-Economy: Middle-Run Prospects,” *Alternatives*, XIV, 3, July 1989, 279–88.

“1968, Revolution in the World-System: Theses and Queries,” *Theory and Society*, XVIII, 4, July 1989, 431–49.

“Africa and the world-economy,” in *General History of Africa*, Vol. VI: J.F. Ade Ajayi, ed., *Africa in the Nineteenth Century until the 1880s*. Paris: Unesco, 1989, 23–39.

“Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System,” *Hitotsubashi Journal of Social Studies*, XXI, 1, Aug. 29 1989, 5–22.

“Peace and War in the Modern World-System,” L.R. Forcey, ed., *Peace: Meanings, Politics, Strategies*, New York: Praeger, 1989, 137–145.

“Economic Determinism without Economic Dynamics,”
review of Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500–2000*, in *British Journal of Sociology*, XL, 2, June 1989, 335–340.

“Afterword” to Warren Wagar, *A Short History of the Future*.
Chicago: Univ. of Chicago Press, 1989, 295–296.

“World-Systems Analysis: The Second Phase,” *Review*, XIII,
2, Spr. 1990, 287–293.

“Marx, Marxism-Leninism, and Socialist Experiences in the
Modern World-System,” *Economic Review*, XVI, 3, June 1990,
5–7, 25–28.

“Europe’s Possibilities,” in *Riccardo Parboni (1945–1988): In Memoriam*, Univ. degli Studi di Modena, Studi e Ricerche
del Dipartimento di Economia Politica, No. 55, 1990, 25–
31.

“Households as an Institution of the World-Economy,”
(Társszerző: Joan Smith), in J. Sprey, ed., *Fashioning Family
Theory: New Approaches*. Newbury Park, CA: Sage, 1990, 34–
50. [Also in R.L. Blumberg, ed., *Gender, Family, and Economy*,
Sage, 1991, 225–42]

“The Renewed Concern with Civilization(s?),” *Thesis Eleven*,
No. 25. 1990, 107–113.

“Culture is the World-System: A Reply to Boyne,” *Theory,
Culture & Society*, VII, 2–3, June 1990, 63–65. [Boyne, *ibid.*,
57–62] [Journal issue reprinted in to as book: Mike Feather-
stone, ed., *Global Culture: Nationalism, Globalization and Mod-
ernity*. London: Sage, 1990]

“A Theory of Economic History in Place of Economic
Theory?” in Herman Van der Wee, ed., *Studies in Social and
Economic History*, Vol. 15: Erik Aerts, Thomas Kuczynski, &
Vladimir Vinogradov, eds., *Methodological Problems*. Leuven:

Leuven Univ. Press, 1990, 41–50. [Also in *Revue économique*, XLII, 2, mar. 1991, 173–80]

“Southern Africa in the World-Economy, 1870–2000: Strategic Problems in World-Historical Perspective,” (Társ-szerző: William G. Martin), in T. Melasuo, ed., *National Movements and World Peace*. Aldershot, UK: Avebury, 1990.

“Sociology for Undergraduates: Social Systems as World-Systems, World-Systems as Historical Systems,” in S. Groenings & D.S. Wiley, eds., *Group Portrait: Internationalizing the Disciplines*. New York: American Forum, 1990, 196–200.

“World-Systems Analysis and Historical Particularity: Some Comments,” in Sugata Bose, ed., *South Asia and World Capitalism*. Delhi: Oxford Univ. Press, 1990, 21–26.

“Beyond *Annales*?,” *Radical History Review*, 49, Win. 1991, 7–15.

“Braudel on Capitalism, or Everything Upside Down,” *Journal of Modern History*, LXIII, 2, June 1991, 354–361.

“Capitalist Markets: Theory and Reality,” *Social Science Information*, XXX, 3, Sept. 1991, 371–379.

“The Cold War and the Third World: The Good Old Days?,” *Economic and Political Weekly*, XXVI, 17, Apr. 27, 1991, 1103–1106.

“Does India Exist?,” in *Unthinking Social Science*. Cambridge: Polity Press, 1991, 130–134.

“The Lessons of the 1980’s,” in *Geopolitics and Geoculture*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1991, 1–15.

“Le Marxisme-Léninisme est mort—Vive quoi?,” in J. Bidet et J. Texier, dir., *Fin du Communisme? Actualité du Marxisme?* Paris: Presses Univ. de France, 1991, 153–163.

“Le monde méditerranéen à l’époque post-guerre froide,” in C. Reynaud & A. Sid Ahmed, dir., *L’avenir de l’espace méditerranéen*. Paris: Ed. Publisud, 1991, 53–63.

“The National and the Universal: Can There Be Such a Thing as World Culture?” in A.D. King, *Culture, Globalization and the World-System: Current Debates in Art History*, 3 ed., Binghamton: Dept. of Art and Art History, State University of New York at Binghamton, 1991.

“La recomposition perpetuelle des frontières culturelles perçues: L’Europe central à l’aune d’aujourd’hui,” in G. Beauprêtre, 31 éd., *L’Europe central. Réalité, mythe, enjeu, XVIIIe–XXe siècles*. Les Cahiers de Varsovie, No. 22, Warszawa: Ed. de l’Univ. de Varsovie, 1991, 61–65.

“Report on an Intellectual Project: The Fernand Braudel Center, 1976–1991,” Binghamton, NY: Fernand Braudel Center, Sept. 1991.

“World System versus World-Systems: A Critique,” *Critique of Anthropology*, XI, 2, 1991, 189–194.

“1989, The Continuation of 1968,” (Társzerzők: Giovanni Arrighi & Terence K. Hopkins), *Review*, XV, 2, Mar. 1992, 221–242.

“America and the World: Today, Yesterday, and Tomorrow,” *Theory and Society*, XXI, 1, Feb. 1992, 1–28.

“The Challenge of Maturity: Whither Social Science?,” *Review*, XV, 1, Dec. 1992, 1–7.

“The Collapse of Liberalism,” in R. Miliband & L. Panitch, eds., *Socialist register 1992: New World Order?* London: Merlin, 1992, 96–110.

“Europe and the World-Economy: The Problems of the Next 50 Years,” in B. Bremer, ed., *Europe by Nature: Starting Points for Sustainable Development*. Assen: Conspectus Europae/Van Gorcum, 1992, 21–28.

“The Persian Gulf War: What Gain for the United States?,” *Polygraph*, No. 5, 1992, 38–45.

“The Concept of National Development, 1917–1989: Elegy and Requiem,” in G. Marks & L. Diamond, eds., *Reexamining Democracy: Essays in Honor of Seymour Martin Lipset*. Newbury Park: Sage, 1992, 79–88. [Also *American Behavioral Scientist*, XXV, 4–5, Mar. 1992, 517–29]

“Americanity as a Concept, or the Americas in the Modern World-System,” *International Social Science Journal*, No. 134, Nov., 1992, 549–557.

“A Brief Agenda for the Future of Long Waves Research,” in Alfred Kleinknecht, Ernest Mandel & Immanuel Wallerstein, eds., *New Findings in Long-Wave Research*. London: Macmillan, 1992, 339–342.

“Capitalist Civilization,” Wei Lun Lecture Series II, *Chinese University Bulletin*, Supplement 23, 1992, 5–26.

“Liberalism and the Legitimation of Nation-States: An Historical Interpretation,” *Social Justice*, XIX, 1, Spr., 1992, 22–33.

“Marxism After the Collapse of the Communisms,” *Economic Review*, XVII, 11/12, Feb./Mar. 1992, 2–3, 34–36.

“Post-America and the Collapse of the Communisms,” *Rethinking Marxism*, V, 1, Spr. 1992, 93–100.

“The West, Capitalism, and the Modern World-System,” *Review*, XV, 4, Fall 1992, 561–619.

“Creación del sistema mundial moderno,” in VV. AA., *Un mundo jamás imaginado, 1492–1992*. Bogotá: Ed. Santillana, 1992, 201–209.

Review of Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, in *International Journal of Middle East Studies*, XXIV, 1, Feb. 1992, 128–131.

“The World-System After the Cold War,” *Journal of Peace Research*, XXX, 1, Feb. 1993, 1–6.

“Foes as Friends?,” *Foreign Policy*, No. 90, Spr. 1993, 145–157.

“Geopolitical Strategies of the U.S. in a Post-American World,” in K. Nordenstreng & H.I. Schiller, eds., *Beyond National Sovereignty: International Communication in the 1990s*. Norwood, NJ: Ablex, 1993, 59–63.

“The TimeSpace of World-Systems Analysis: A Philosophical Essay,” *Historical Geography*, XXIII, 1/2, 1993, 5–22.

“L’Afrique australe dans le contexte du système-monde depuis 1945,” in J.T. Omasombo, dir., *Le Zaïre à l’épreuve de l’histoire immédiate. Hommage à Benoît Verhaegen*. Paris: Ed. Karthala, 1993, 47–54.

“Wise, But Not Tough, or is it Correct, But Not Wise?,” in the South Centre, *Facing the Challenge: Responses to the Report of the South Commission*. London: Zed Press, 1993, 117–121.

“Le système-monde et son devenir: Thèses sur sa structure et sa trajectoire actuelle,” *Cahier du Gemdev*, No. 20, “Points de vue sur le système monde,” mai, 1993, 172–181.

“The Geoculture of Development, or the Transformation of our Geo-culture?,” *Asian Perspective*, XVII, 2, Fall–Winter, 1993, 211–225.

“Commodity Chains: Construct and Research,” (Társszerző: Terence K. Hopkins), in G. Gereffi & M. Korzeniewicz, eds., *Commodity Chains and Global Capitalism*. Westport, CT: Praeger, 1993, 17–20.

“Peace, Stability, and Legitimacy: 1990–2025/2050,” in G. Lundestad, ed., *The Fall of Great Powers: Peace, Stability, and Legitimacy*. Oslo: Scandinavian Univ. Press, 1994, 331–349.

- “The Agonies of Liberalism: What Hope Progress?” *New Left Review*, No. 204, Mar.–Apr. 1994, 3–17.
- “Revolution as Tactics and Strategy of Transformation,” in A. Callari, et al., *Marxism in Postmodern Age*. New York: Guilford Publ., 1995, 223–230.
- “Neither Patriotism, Nor Cosmopolitanism,” *Boston Review*, XIX, 5, Oct./Nov., 1994, 15–16.
- “Hold the Tiller Firm: On Method and the Unit of Analysis,” in S. Sanderson, ed., *Civilizations and World Systems*. Walnut Creek, CA: Alta Mira, 1995, 239–247. (Also *Comparative Civilization Review*, No. 30, Spring 1994, 54–55.)
- “Africa in the Shuffle,” *Issue*, XXIII, 1, Win.–Spr. 1995, 22–23.
- “Declining States, Declining Rights” [Response to Charles Tilly],” *International Labor and Working-Class History*, No. 47, Spr. 1995, 24–27.
- “La violence et l’économie-monde capitaliste,” *Lignes*, No. 25, mai 1995, 48–56.
- “Les sciences sociales battent de l’aile. Quel phénix en renaîtra?” *Cahiers de recherche sociologique*, No. 24, 1995, 209–222.
- “What Hope Africa? What Hope the World?” in A.O. Olukoshi & L. Wohgemuth, eds., *A Road to Development. Africa in the 21st Century*. Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet, 1995, 68–84.
- “The End of What Modernity?” *Theory and Society*, XXIV, 4, Aug. 1995, 471–88.
- “Evolution of the Modern World-System,” *Protosozologie*, VII, 1995, 4–10.
- “The Insurmountable Contradictions of Liberalism: Human Rights and the Rights of Peoples in the Geoculture of the

Modern World-System,” *South Atlantic Quarterly*, XCIV, 4, FALL 1995, 1161–1178.

“History in Search of Science,” *Review*, XIX, 1, Winter 1996, 11–22.

“Open the Social Sciences,” *Items*, L, 1, Mar. 1996, 1–7.

“Social Science & Contemporary Society: Vanishing Guarantees of Rationality,” *International Sociology*, XI, 1, Mar. 1996, 7–25.

“Underdevelopment and Its Remedies,” in S.C. Chew & R.A. Denmark, eds., *The Underdevelopment of Development*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1996, 355–61.

“Scholarly Concepts: Translation or Interpretation,” in M.G. Rose, ed., *Translation Horizons: Beyond the Boundaries of Translation Spectrum*, Binghamton, NY: CRIT, 1996, 107–117.

“The Last Hurrah? Democracy and the Wages of War,” in D.C. Sheth & A. Nandy, ed., *The Multiverse of Democracy*. New Delhi: Sage, 1996, 136–42.

“The Interstate Structure of the Modern World-System,” in S. Smith et al., *International Theory: Positivism and Beyond*, Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1996, 87–107.

“The ANC and South Africa: Past and Future of Liberation Movements in the World-System,” *Economic and Political Weekly*, XXXI, No. 39, Sept. 28, 1996, 2695–2699.

“The Book that Adam Smith did not Write,” *Cahiers d'économie politique*, Nos. 27–28, 1996, 145–151.

“Three Ideologies or One? The Pseudo Battle of Modernity,” in S.P. Turner, ed., *Social Theory and Sociology: The Classics and Beyond*, Cambridge, MA: Blackwell's, 1996, 53–69.

“La historia de las ciencias sociales,” UNAM: CEEICH, 1997.

- “Eurocentrism and its Avatars: The Dilemmas of Social Science,” *New Left Review*, 226, Nov./Dec., 1997.
- “Integration to What? Marginalization From What?,” *Scandinavian Political Studies*, XX, 4, 1997, 317–329.
- “Liberalism and Democracy,” *Acta Politica*, XXXII, 2, Summer, 1997, 113–127.
- “Social Science and the Communist Interlude, or Interpretations of Contemporary History,” *Polish Sociological Review*, No. 1, 1997, 3–12.
- “Social Science and the Quest for a Just Society,” *American Journal of Sociology*, CII, 5, Mar., 1997, 1241–57.
- “The Unintended Consequences of Cold War Area Studies,” in N. Chomsky, et al., *The Cold War and the University: Toward an Intellectual History of the Postwar Years*, New York: New Press, 1997, 2–11.
- “L’Avenir du capitalisme,” *Revue du MAUSS semestrielle*, No. 9, premier semestre, 1997, 13–35.
- “Dimensione dell’economia di mercato,” *Quaderni storici*, No. 95, XXII, 2, agosto, 1997, 572–575.
- “Le cépalisme et Celso Furtado,” *Cahiers du Brésil Contemporain*, No. 33/34, 1998, 69–71.
- “Contemporary Capitalist Dilemmas, the Social Sciences, and the Geopolitics of the Twenty-first Century,” *Canadian Journal of Sociology*, XXIII, 2/3, 1998, 141–158.
- “Possible Rationality: A Reply to Archer,” *International Sociology*, XIII, 1, Mar., 1998, 19–21.
- “Time and Duration: The Unexcluded Middle, or Reflections on Braudel and Prigogine,” *Thesis Eleven*, No. 54, August 1998, 79–87.

“The Time of Space and Space of Time: The Future of Social Science,” *Political Geography*, XVII, 1, 1998, 71–82.

“The New World Disorder: If the States Collapse, Can the Nations be United?,” in A.J. Paolini, A.P. Jarvis & C. Reus-Smit, *Between Sovereignty and Global Governance: The United Nations, the State and Civil Society*, London: Macmillan & New York: St. Martin’s Press, 1998, 171–185.

“Evolution of the Modern World-System,” in G. Preyer, hsgb., *Strukturelle Evolution und das Weltsystem*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998, 305–315.

“SpaceTime as the Basis of Knowledge,” in O. Fals Borda, compiler, *People’s Participation: Challenges Ahead*. Bogota: Colciencias, 1998, 43–62.

“The Rise and Future Demise of World-Systems Analysis,” *Review*, XXI, 1, 1998, 103–112.

“Uncertainty and Creativity,” *American Behavioral Scientist*, XLII, 3, Nov.–Dec. 1998, 320–322.

“The Imbrication of Political and Economic Structures Within the Capitalist World-Economy,” in S. Cavaciocchi, a cura di, *Potere Economici e Potere Politici, Secc. XIII–XVIII*. Firenze: Le Monnier, 1999, 701–710.

“Of What World-System Was Pre-1500 India a Part?” (Társszerző: Ravi Arvind Palat), in S. Chaudhuri & M. Morineau, eds., *Merchants, Companies, and Trade: Europe and Asia in the Early Modern Era*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1999, 21–41.

“Ecology and Capitalist Costs of Production: No Exit,” in W. Goldfrank et al., eds., *Ecology and the World-System*. Westport: Greenwood Press, 1999, 3–11.

“The Heritage of Sociology, the Promise of Social Science,” *Current Sociology*, XLVII, 1, 1999, 1–37.

“Charles V and the Nascent Capitalist World-Economy,” in H. Soly, ed., *Charles V, 1500–1558*. Antwerp: Mercatorfonds, 1999, 365–391.

“Frank Proves the European Miracle,” *Review*, XXII, 3, 1999, 355–371.

“Islam, the West, and the World,” *Journal of Islamic Studies*, 10, 2, May, 1999, 109–125.

“Social Sciences in the Twenty-first century,” in A. Kazancigil & D. Makinson, eds., *World Social Sciences Report, 1999*. Paris: Unesco Publ./Elsevier, 1999, 42–49.

“States? Sovereignty? The Dilemmas of Capitalists in an Age of Transition,” in David A. Smith, Dorothy J. Solinger and Steven C. Topik, eds., *States and Sovereignty in the Global Economy*. London: Routledge, 1999, 20–33.

“From Sociology to Historical Social Science: Prospects and Obstacles,” *British Journal of Sociology*, LI, 1, Jan./Mar., 2000, 25–35.

“Globalization or the Age of Transition?: A Long-Term View of the Trajectory of the World-System,” *International Sociology*, XV, 2, June, 2000, 249–265.

“Writing History,” in J. Denolf & B. Simons, eds., *(Re)Constructing the Past/Het Verleden als Instrument/Le Passé Composé*, Proceedings of a Colloquium on History and Legitimation, 24–27 February 1999, Brussels, Belgium. Brussels: Carl de Keyzer/Magnum, 2000, 381–393.

“The Albatross of Racism,” *London Review of Books*, XXII, 10, May 18, 2000, 11–14. [Slightly abridged] [Addendum: XXII, 12, 22 June 2000, p. 5]

“Oliver C. Cox as World-Systems Analyst,” in Herbert M. Hunter, ed., *The Sociology of Oliver C. Cox: New Perspectives, Research in Race and Ethnic Relations*, Vol. 11. Stamford, CT: JAI Press, 173–183.

“A Left Politics for the 21st Century? or, Theory and Praxis Once Again,” *New Political Science*, XXII, 2, June, 2000, 143–159.

“For Science, Against Scientism: The Dilemmas of Contemporary Knowledge Production,” in P.N. Mukherji, ed., *Methodology in Social Research, Dilemmas and Perspectives: Essays in Honour of Ramkrishna Mukherjee*. New Delhi: Sage, 2000, 97–92.

“Where Should Sociologists Be Heading?,” *Contemporary Sociology*, XXIX, 2, 2000, 306–308.

“C’était quoi, le tiers-monde?,” *Le Monde diplomatique*, 47^e année, No. 557, août, 2000, 18–19.

“The End of Certainties in the Social Sciences,” *Scienza e Storia*, No. 13, 2000, 17–29.

“The Ottoman Empire, the Mediterranean, and the European World-Economy,” (Társszerző: Faruk Tabak), in K. Cicek, ed., *The Great Ottoman Turkish Civilization*, Vol. II, Ankara: Yeni Türkiye, 2000.

“Braudel and Interscience: A Preacher to Empty Pews?,” *Review*, XXIV, 1, 2001, 3–12.

“Economic History in My Curriculum,” in P. Hudson, ed., *Living Economic and Social History*. Glasgow: Economic History Society, 2001, 420–422.

“The Future of Inequality,” *Hagar: International Social Science Review*, II, 1, 2001, 19–23.

“Structures of Knowledge,” (Társszerző: Richard E. Lee), in J.R. Blau, ed., *The Blackwell Companion to Sociology*. Malden, MA: Blackwell, 2001, 227–235.

“Left Politics in an Age of Transition,” *Monthly Review*, LIII, 8, Jan., 2002, 17–23.

- “Opening Remarks: Legal Constraints in the Capitalist World-Economy,” in M. Likosky, ed., *Transnational Legal Processes: Globalisation and Power Disparities*. London: Butterworths Lexis Nexis, 2002, 61–64.
- “The Eagle Has Crash Landed,” *Foreign Policy*, July–August, 2002, 60–68.
- “America and the World: The Twin Towers as Metaphor,” in C. Calhoun et al., eds., *Understanding September 11*. New York: New Press, 2001, 345–360.
- “The Itinerary of World-Systems Analysis; or, How to Resist Becoming a Theory,” in J. Berger & M. Zelditch, Jr., eds., *New Directions in Contemporary Sociological Theory*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2002, 358–376.
- “Democracy, Capitalism, and Transformation,” in O. Enwezor, et al., eds., *Democracy Unrealized: Documenta 11_Platform 1*. Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz, 2002, 96–110.
- “The Twentieth Century: Darkness at Noon?,” in R. Grosfoguel & A.M. Cervantes–Rodriguez, es., *The Modern/Colonial/Capitalist World-System in the Twentieth Century*. Westport, CT: Greenwood Press, 2002, xxxi–xl.
- “Three Hegemonies,” in P.K. O’Brien & A. Clesse, eds., *Two Hegemonies: Britain 1846–1914 and the United States 1941–2001*. Aldershot: Ashgate, 2002, 357–361.
- “New Revolts Against the System,” *New Left Review*, 2nd ser., No. 18, Nov./Dec., 2002, 11–29.
- “The World We Are Entering, 2000–2050 (32 Propositions),” in I. Wallerstein & A. Clesse, eds., *The World We Are Entering*. Amsterdam: Dutch University Press, 2002, 9–22.
- “The Others: Who Are We? Who Are the Others?” in *Decline of American Power: The U.S. in a Chaotic World*. New York: New Press, 2003.

“Intellectuals in an Age of Transition,” in W. Dunaway, ed., *Emerging Issues in the Twenty-first Century World-System*, Westport, CT: Greenwood Press, 2003.

“Anthropology, Sociology, and Other Dubious Disciplines,” *Current Anthropology*, XLIV, 4, Aug.–Oct. 2003, 453–460.

“Citizens All? Citizens Some! The Making of the Citizen,” *Comparative Studies in Society and History*, XLV, 4, Oct. 2003, 650–679.

“Soft Multilateralism: You Can’t Go Home Again,” *The Nation*, Feb. 2, 2004, 14–20.

“The United States in Decline?,” in T.E. Reifer, ed., *Globalization, Hegemony & Power: Antisystemic Movements and the Global System*. Boulder: Paradigm, 2004, 19–34.

“After Developmentalism and Globalization, What?” *Social Forces*, LXXXIII, 3, Mar. 2005, 1263–1278.

“The Decline of U.S. Power,” *Contexts*, IV, 2, Spr. 2005, 125–126.

“The Discovery of the World-Economy,” *Review*, XXVIII, 4, 2005, 351–364.

“Render unto Caesar? The Dilemmas of a Multicultural World,” *Sociology of Religion*, LXVI, 2, Summer 2005, 121–133.

“The World the Social Scientists Have Constructed,” in O. Lentini, a cura di, *Pensare il Mondo*, Milano: Franco Angeli, 2005, 23–31.

“Latin@s: What’s in a Name?” in R. Grosfoguel et al., *Latin@s in the World-System: Decolonization Struggles in the Twenty-first Century U.S. Empire*, Boulder, CO: Paradigm Press, 2005, 31–39.

“Liberalism,” in W.H. McNeill et al., *Berkshire Encyclopedia of World History*, III, Great Barrington, MA: Berkshire Publ. Company, 2005, 1133–1136.

“Aimé Césaire: colonialismo, comunismo, negritud,” in Aimé Césaire, *Discurso sobre el colonialismo*, Madrid: Ed. Akal, 2006, 7–12.

“The Struggle for Black Rights in the United States,” *New Politics*, Summer 2006, 175–177.

“Who is Radical Sociology? What is She?” *Contemporary Sociology*, XXXV, 2, Mar. 2006, 109–111.

“The Culture of Sociology in Disarray: The Impact of 1968 on U.S. Sociologists,” in C. Calhoun, ed., *Sociology in America: A History*, Chicago: Univ. of Chicago Press, 2007, 427–437.

“The Ecology and the Economy: What is Rational?” in A. Hornberg, J.R. McNeill & J. Martinez-Alier, eds., *Rethinking Environmental History: World-System History and Global Environmental Change*, Lanham, MD: AltaMira Press, 2007, 379–389.

“Naming Groups: The Politics of Categorizing and Identities,” *Review*, XXX, 1, 2007, 1–15:

“Northeast Asia and the World-System,” *The Korean Journal of Defense Analysis*, XIX, 3, Fall 2007, 7–25.

“Precipitate Decline: The Advent of Multipolarity,” *Harvard International Review*, Spring 2007, 54–59.

“The Sociologist and the Public Sphere,” in D. Clawson et al., *Public Sociology: Fifteen Eminent Sociologists Debate Politics and the Profession in the Twenty-first Century*, Berkeley: Univ. of California Press, 2007, 169–175.

“The Culture of Sociology in Disarray: The Impact of 1968 on U.S. Sociologists,” in C. Calhoun, ed., *Sociology in Amer-*

ica: A History, Chicago: Univ. of Chicago Press, 2007, 427–437.

“The Ecology and the Economy: What is Rational?” in A. Hornberg, J.R. McNeill & J. Martinez–Alier, eds., *Rethinking Environmental History: World-System History and Global Environmental Change*, Lanham, MD: AltaMira Press, 2007, 379–389.

“Naming Groups: The Politics of Categorizing and Identities,” *Review*, XXX, 1, 2007, 1–15.

“Northeast Asia and the World-System,” *The Korean Journal of Defense Analysis*, XIX, 3, Fall 2007, 7–25.

“Precipitate Decline: The Advent of Multipolarity,” *Harvard International Review*, Spring 2007, 54–59.

“The Sociologist and the Public Sphere,” in D. Clawson et al., *Public Sociology: Fifteen Eminent Sociologists Debate Politics and the Profession in the Twenty-first Century*, Berkeley: Univ. of California Press, 2007, 169–175.

“The World in 2015,” in AA.VV., *Voix rebelles du monde/Rebel Voices of the World*, Forcalquier: 5 attac-04/HB, 2007, 278–283.

“Is Another World Really Possible? Or The Slogans of the French Revolution Reconsidered,” in W. G. Pansters, ed., *The Troubled Triangle: Unraveling the Linkages Between Inequality, Pluralism and Environment*, Amsterdam: Rozenberg, 2008, 29–40.

“A Geohistorical Autumn,” *New Perspectives on Turkey*, No. 39, Fall 2008, 201–204.

“The Political Construction of Islam in the Modern World-System,” in K. Samman & M. Al-Zo’by, eds., *Islam and the Orientalist World-System*, Boulder, CO: Paradigm, 2008, 25–36.

“Preface: Why Write About the World Social Forum?” in J. Blau & M. Karides, *The World and US Social Forums: A Better World is Possible and Necessary*, Liden: Brill, vii–viii.

“Remembering Andre Gunder Frank While Thinking About the Future,” *Monthly Review*, June 2008, 50–62.

“The U.S. in the Middle East: Evolution of its Israel Policy,” *New Politics*, No. 45, Summer 2009, 59–66.

“Reading Fanon in the 21st Century,” *New Left Review*, No. 57, May–June 2009, 1–9.

Az alábbi folyóiratok rendszeresen közlik szemléit:

Africa Report, Africa Today, Afrique-Asie, American Anthropologist, American Association of University Professors Bulletin, American Historical Review, American Journal of Sociology, American Political Science Review, American Sociological Review, Annales E.S.C., British Journal of Sociology, Canadian Association of University Teachers Bulletin, Choice, Columbia Daily Spectator, Contemporary Sociology, Food and Foodways, Hispanic American Historical Review, International History Review, International Journal of Middle East Studies, Journal of Asian and African Studies, Journal of Higher Education, Journal of Historical Geography, Journal of Modern African Studies, Journal of Modern History, Journal of World-Systems Research, Labor History, Monthly Review, New Leader, New Politics, New World Quarterly, New York Times Book Review, Political Geography, Political Science Quarterly, Politique aujourd'hui, Progressive, Radical History Review, Review, Social Forces, Science & Society, Theory and Society, Yale Global Online

IMMANUEL WALLERSTEIN A MAGYAR SZAKIRODALOMBAN*

Magyarországi interjúk Immanuel Wallersteinnel

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor – Tót Éva: Beszélgetés Immanuel Wallersteinnel a baloldal kelet-európai összeomlásáról = *Eszmélet* 2. évf. 2002. 7. sz. p. 9–70.

Miszlivetz Ferenc: *A liberalizmus furcsa balála: Miszlivetz Ferenc három interjúja Immanuel Wallersteinnel : 1981–1991–2000*. Budapest: Kőszeg: Szombathely: ISES Alapítvány. 2000. 51 p. (ISES műhelytanulmányok; 4.)

Az interjúk megjelentek: Miszlivetz Ferenc: *Interjú Immanuel Wallersteinnel*. Bp., MTA Szoc. Int., 1981., *Mozgó Világ* 17. évf. 1991. 9. sz. p. 3–11., *Mozgó Világ* 26. évf. 2000. 4. sz. p. 78–87.

Miszlivetz Ferenc: Az 1968–1989-es világforradalom és következményei. Miszlivetz Ferenc interjúja Immanuel Wallersteinnel = *Mozgó Világ* 26. évf. 2000. 4. sz. p. 78–87.

Hovanyecz László: A jövő zűrzavaros és félelmetes. Immanuel Wallerstein az előttünk lévő fél évszázadról = *Népszabadság* 58. évf. 2000. 54. sz. p. 1.

Interjú Immanuel Wallersteinnel a centrum–periféria elméletről és Közép-Kelet-Európa világrendszerben betöltött szerepéről

* Az összeállítás a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szociológiai gyűjteményében készült a SzocioWeb adatbázis alapján

Miszlivetz Ferenc: Esélyek és kényszerpályák 1989 után: Immanuel Wallersteinnel beszélget Miszlivetz Ferenc = *Mozgó Világ* 17. évf. 1991. 9. sz. p. 3–11.

A jövő világrendszerének alakulása, Kelet-Európa felzárkózási esélyei.

Miszlivetz Ferenc: The strange death of liberalism. A conversation with Immanuel Wallerstein = *New Hungarian Quarterly* 32. évf. 1991. 124. sz. p. 115–124.

Miszlivetz Ferenc: Interjú Immanuel Wallersteinnel = *Szociológia* 11. évf. 1982. 3. sz. p. 389–397.

Miszlivetz Ferenc: *Interjú Immanuel Wallersteinnel*. [Közread. a/z/] MTA Szociol. Int. Budapest: MTA Szociológiai Intézet. 1981. 17 p. (Elmaradottság és modernizáció. Műhelytanulmányok)

Miszlivetz Ferenc: *Interview with Immanuel Wallerstein*. Budapest: Institute of Sociology of the Hungarian Academy of Sciences. 1981. 17 p. (Working papers. Underdevelopment and modernization)

Rév Iván: Beszélgetés Immanuel Wallersteinnel = *Történelmi Szemle* 25. évf. 1982. 1. sz. p. 172–180.

Wallerstein, Immanuel: Modern world system. Capitalist agriculture and the origin of the European world economy in the sixteenth century. New York: Academic Pr., 1974. c. művéről.

Immanuel Wallerstein magyarul megjelent művei

KÖNYVEK

Wallerstein, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Ford. Bittera Dóra; [az utószót írta Szentes Tamás] ; [a jegyzeteket összeáll. Forgács Péter, Várnai Gábor]. Budapest: Gondolat Könyvkiadó. 1983. 782 p. (Társadalomtudományi könyvtár)

Könyvismertetés: Csáki György = *Politikai Főiskola Közleményei* 1984. 1–2. p. 236–242.

Könyvismertetés: Gazdik Gyula = *Társadalmi Szemle* 1984. 39. évf. 10. p. 106–108.

MAGYARORSZÁGON MEGJELENT CIKKEK
ÉS TANULMÁNYOK

Wallerstein a jelenlegi világhelyzetről

Indy.media.hu. független média központ 2009. dec. 15.

<http://hungary.indymedia.org/node/14971>

Az Indymédia független média központ magyar fordításban közölte Wallerstein egyik tanulmányát, mely eredetileg 2009. december 4.-én egy spanyolországi nemzetközi szeminárium blogján jelent meg angolul.

<http://seminario10anosdepois.wordpress.com/2009/12/04/the-current-conjuncture-short-run-and-middle-run-projections/>

Ua.: Wallerstein jóslata. A jövő (rövid és középtávon egyaránt) nagyon, nagyon bizonytalan
168 óra online

<http://www.168ora.hu/tudas/a-jovo-rovid-es->

kozeptavon-egyarant-nagyon-nagyon-bizonytalan-49084.html

Wallerstein, Immanuel: A válság mint átmenet. (p. 69–102.) [Ford.]: Bartos Gabriella. In: *Válság világrendszer-szemléletben*. [Vál., szerk. és az előszót írta Mészlivetz Ferenc] [2. kiad.] Szombathely: Savaria Univ. Press. 2009. 377 p. (Új reformkor sorozat)

Eredetileg megjelent a *Dynamics of global crisis*. Ed. by Samir Armin [et al.], London: Macmillan, cop. 1982. c. kötetben.

Wallerstein, Immanuel: Amerikai, indiai, két jóbarát? = *HVG Világgazdaság* 28. évf. 2006. 12. sz. p. 114.

Wallerstein, Immanuel: A gazdasági válság hosszú távú megközelítésben = *Eszmélet* 20. évf. 2008. 80. sz. p. 75–81.
http://www.eszmelet.hu/index.php?act=period&page=1&&lang=HU&frm_search_word=&frm_search_field=&frm_search_in=p&#toc5

Wallerstein, Immanuel: Antropológia, szociológia és egyéb kétes diszciplínák. [Ford.]: Mund Katalin = *BUKSZ* 16. évf. 2004. sz. p. 177–183.
<http://epa.oszk.hu/00000/00015/00034/pdf/09miapalya.pdf>

Wallerstein, Immanuel: A Lula-korszak. [Ford.]: Székely Erika = *Eszmélet* 15. évf. 2004. 62. sz. p. 162–165.
Luiz Inácio Silva („Lula”) brazil elnök kormánypolitikája (2002–2004).

Wallerstein, Immanuel: Az Egyesült Államok és Európa 1945-től napjainkig = *Eszmélet* 16. évf. 2004. 63. sz. p. 73–77.
http://www.eszmelet.hu/index.php?act=period&page=5&&lang=HU&frm_search_word=&frm_search_field=&frm_search_in=p&#toc2

Wallerstein, Immanuel: Létezik-e még a nyugati világ? 112. számú kommentár, 2003. május 1. [Ford.]: Konok Péter = *Eszmélet* 14. évf. 2003. 59. sz. p. 23–26.

Az Amerikai Egyesült Államok hegemoniájáról.

Wallerstein, Immanuel: Mit jelent ma egy rendszerellenes mozgalom? (p. 392–400.) In: *Elmaradottság – fejlődés – átalakulás: tanulmányok Szentes Tamás akadémikus 70. születésnapja tiszteletére*. Szerk. Blahó András; [Közread. BKÁE Világgazdasági Tanszék. Budapest: BKÁE Világgazdasági Tanszék. 2003. 442 p.

Wallerstein, Immanuel et al.: *A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés: a Gulbenkian Bizottság jelentése*. Ford. Göbölös Magdolna. Budapest: Napvilág K. 2002. 109 p.

A nemzetközi munkacsoport Immanuel Wallerstein vezetésével a társadalomtudományok jelenéről és jövőbeni feladatairól.

Wallerstein, Immanuel: Oszama bin Laden csapdába csalta Amerikát = *168 óra* 13. évf. 2001. 41. sz. p. 17.

Wallerstein, Immanuel: A terrorválság hétről hétre. [Ford.] Battyán Katalin. = *Eszmélet* 13. évf. 2001. 52. sz. p. 158–168.

http://www.eszmelet.hu/index.php?act=period&page=7&&lang=HU&frm_search_word=&frm_search_field=&frm_search_in=p&#toc3

Wallerstein, Immanuel: Seattle avagy a globalizációs előretörés korlátai. [Ford.]: Baráth Katalin = *Eszmélet* 11. évf. 2000. 45. sz. p. 168–171.

Wallerstein, Immanuel: A rasszista albatrosz. [Ford.]: Baráth Katalin = *Eszmélet* 11. évf. 2000. 46. sz. p. 22–47.

A rasszizmus európai jelenlétéről.

<http://www.freeweb.hu/eszmelet/46/Wallerstein46.html>

Wallerstein, Immanuel: Centrum és periféria. (p. 199–208.)
In: Miklóssy Endre: *A regionális tervezés alapjai*. Budapest:
Agroinform Kiadóház. 2000. 250 p. (Vidékfejlesztők kis-
könyvtára).

Wallerstein, Immanuel: A liberalizmus összeomlása. 3. rész
(p. 18–23.) In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv* 26. évf. 2000. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány,
1999.

Wallerstein, Immanuel: Globalizáció vagy az átmenet kor-
szaka? A világrendszer kialakulásának hosszú távú szemléle-
te. [Ford.] Pach Éva = *Eszmélet* 11. évf. 1999. 43. p. 17–36.

Wallerstein, Immanuel: Bombatámadás? = *Eszmélet* 11. évf.
1999. 42. sz. p. 185–188.

<http://eszmélet.freeweb.hu/>

Wallerstein, Immanuel: A liberalizmus összeomlása. 2. rész
(p. 7–10.) In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv* 25. évf. 1999. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány,
1998.

Wallerstein, Immanuel: A liberalizmus összeomlása. 1. rész
(p. 28–31.) In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv* 24. évf., 1998. Budapest, Magyar Lajos Alapítvány,
1997.

Wallerstein, Immanuel: Marx és az alulfejlettség. [Ford.]:
Bellon Erika = *Eszmélet* 8. évf. 1997. 35. sz. p.149–168.

*A marxi elmélet alkalmazása a társadalmi fejlődés vizsgálá-
latában.*

Wallerstein, Immanuel: A társadalomtudomány és a mai tár-
sadalom – a racionalitás eltűnő garanciái. [Ford.]: Kozma
Judit = *Esély* 8. évf. 1996. 6. sz. p. 3–19.

[http://www.esely.org/kiadvanyok/1996_6/atarsa-
dalomtudomany.pdf](http://www.esely.org/kiadvanyok/1996_6/atarsadalomtudomany.pdf)

- Wallerstein, Immanuel: A liberalizmus agóniája. Van-e remény haladásra? [Ford.]: Nagy Zsuzsa = *Eszmélet*. 6. évf. 1995. 27. sz. p. 218–237.
- Wallerstein, Immanuel: Marx, a marxizmus–leninizmus és a szocialista tapasztalatok a modern világrendszerben. [Ford.]: Bayer József = *Társadalomtudományi Közlemények* 20. évf. 1991. 1–2. sz. p. 118–127.
- Wallerstein, Immanuel: Felejtük-e el a XIX. századi társadalomtudományt? [Ford.] Ülkei Zoltán = *Szociológiai Figyelő* 6. évf. 1990. 2. sz. p. 5–10.
- Wallerstein, Immanuel (1990): A marxizmus változatai mint utópiák és a belőlük kibontakozó ideológiák. [Ford.] Ülkei Zoltán = *Szociológiai Figyelő*. 6. évf. 1990. 2. sz. p.11–22.
- Wallerstein, Immanuel: Újra kell-e gondolnunk a XIX. század társadalomtudományát? [Ford.]: Székely Dániel = *Magyar Tudomány* 35. évf. 1990. 2. sz. p.113–119.
- Wallerstein, Immanuel: A XX. századi szocialista kísérletről. [Ford.]: Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor = *Eszmélet* 2–3. évf.1990. 8. sz. p. 105–120.
- Wallerstein, Immanuel: A nemzeti és az egyetemes: lehetséges-e egy világkultúra? [Ford.]: Halászné Garami Szilvia = *Eszmélet* 2. évf. 1990. 6. sz. p. 52–66.
- Wallerstein, Immanuel: A haladás mítosza – és a valóság. [Ford.]: Nagy Zsuzsa = *Mozgó Világ* 16. évf. 1990. 9. sz. p. 30–36.
- Wallerstein, Immanuel: Braudel on capitalism, or everything upside down. (p. 127–133.) In: *Modern age, modern historian: in memoriam György Ránki, 1930–1988*. Ed. by Ferencz Glatz Budapest: Institut of History of the Hungarian Academy of Sciences. 1990. VII, 398 p.

Wallerstein, Immanuel: Tőkés világgazdaság: középtávú ki-
látások. [Ford.]: Paluska Csilla = *Mozgó Világ* 15. évf.1989.
3. sz. p. 3-9.

Wallerstein, Immanuel: A válság mint átmenet. (p. 55–84.)
In: *Válság*. [Vál., szerk. és az előszót írta Míszlivetz Ferenc].
Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet. 1987. 322 p.
(Fejlődés-tanulmányok, 9.)

Wallerstein, Immanuel – Kasaba, Resat: Bekapcsolódás a vi-
lággazdaságba: változás az oszmán birodalom struktúrájá-
ban, 1750–1839. [Ford.] Bárdi Judit = *Világtörténet* 9. évf.
1987. 2. sz. p. 113–141.

Wallerstein, Immanuel: A feudalizmusból a kapitalizmusba
– átmenet vagy átmenetek? (p. 171–184.) In: *Bevezetés a gaz-
daságtörténet irodalmába. Proszemináriumi szöveggyűjtemény*.
[Szerk.]: Csató Tamás. 2. kiad. Budapest: Tankvk. 1985. 290
p.

Wallerstein, Immanuel: Economic theories and historical
disparities of development (p. 31–45.) In: *Economic theory and
history*: [Eight Intenational Economic History of Sciences];
Ed. by Jürgen Kocka and Gyögy Ránki; Budapest: Akadé-
miai K. 1985. 165 p.

Wallerstein, Immanuel: Osztály és státusz a jelenkori Afri-
kában. (p. 99–106.) In: *Torz osztálytársadalmak és formálódó tár-
sadmli osztályok*. [Vál. Míszlivetz Ferenc]; [Szerk. Béládi
László, Míszlivetz Ferenc]. Budapest: ELTE Állam és Jog-
tudományi Kar: MTA Szociológiai Kutató Intézet. 1984.
408 p. (Fejlődés-tanulmányok. Közread. Budapesti Köz-
gazdaságtudományi Egyetem; 6.)

Wallerstein, Immanuel: Fanon és a forradalmi osztály. (p.
107–121.) In: *Torz osztálytársadalmak és formálódó társadmli
osztályok*. [Vál. Míszlivetz Ferenc]; [Szerk. Béládi László,
Míszlivetz Ferenc]. Budapest: ELTE Állam és Jogtudomá-
nyi Kar: MTA Szociológiai Kutató Intézet. 1984. 408 p.

(Fejlődés-tanulmányok. Közread. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem; 6.)

Wallerstein, Immanuel: Afrika beépülése a világgazdaságba: a folyamat három szakasza. (p. 316–367.) In: *Történelmi átmenetek*. [A szöveggyűjteményt szerk. Béládi László, Miszlivetz Ferenc; [Ford. Béládi László et al.]. 3. kiad. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam és Jogtudomány Kar. (1983 [1984]): X, 543 p. (Fejlődés-tanulmányok)

Wallerstein, Immanuel: A feudalizmusból a kapitalizmusba – átmenet vagy átmenetek? (p. 369–387.) In: *Történelmi átmenetek*. [A szöveggyűjteményt szerk. Béládi László, Miszlivetz Ferenc; [Ford. Béládi László et al.]. 3. kiad. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam és Jogtudomány Kar. (1983 [1984]): X, 543 p. (Fejlődés-tanulmányok)

Wallerstein, Immanuel: Afrika a tőkés világban = *Világtörténet* 1981. 1. sz. p. 5–34.

Wallerstein, Immanuel: Afrika beépülése a világgazdaságba: a folyamat három szakasza. (p. 315–367.) In: *Történelmi átmenetek és átmeneti társadalmak*. [Szerk.: Béládi László, Miszlivetz Ferenc]. 2. jav. bőv. kiad. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 1981. 543 p. (Fejlődés-tanulmányok / Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem; 2.)

Wallerstein, Immanuel: A feudalizmusból a kapitalizmusba – átmenet vagy átmenetek? (p. 369–383.) In: *Történelmi átmenetek és átmeneti társadalmak*. [Szerk.: Béládi László, Miszlivetz Ferenc]. 2. jav. bőv. kiad. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 1981. 543 p. (Fejlődés-tanulmányok / Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem; 2.)

Wallerstein, Immanuel – Hopkins, Terence K.: A modern világrendszer fejlődésének módozatai. Kutatási javaslat. (p. 292–361.) In: *Kritikai elméletek és elméletkritikák. Bevezetés*.

/Szöveggyűjtemény/. [Szerk. Béládi László, Miszlivetz Ferenc [Ford. Bartos Gabriella et al.]. 2. jav. kiad., Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. 1980. 499 p. (Fejlődés-tanulmányok)

Wallerstein, Immanuel: A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Az összehasonlító vizsgálat szempontjai. (p. 93–144.) In: „Periférikus” nemzetek és nemzetek feletti központok. Tanulmányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről. Szöveggyűjtemény. [Szerk. Béládi László, Miszlivetz Ferenc]; [Ford. Balogh Katalin et al.] Budapest: ELTE Állam és Jogtudomány Kar Tudományos Szocializmus Tanszéke. 1980. 467 p. (Fejlődés-tanulmányok; 4.)

Wallerstein, Immanuel: A világrendszer-szemlélet a társadalomtudományokban. (p. 145–165.) In: „Periférikus” nemzetek és nemzetek feletti központok. Tanulmányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről. Szöveggyűjtemény. [Szerk. Béládi László, Miszlivetz Ferenc]; [Ford. Balogh Katalin et al.]. Budapest: ELTE Állam és Jogtudomány Kar Tudományos Szocializmus Tanszéke. 1980. 467 p. (Fejlődés-tanulmányok; 4)

Wallerstein, Immanuel: A félperiférikus országok és korunk világválsága. (p.167–202.) In: „Periférikus” nemzetek és nemzetek feletti központok. Tanulmányok a világkapitalizmus egyenlőtlen fejlődéséről. Szöveggyűjtemény. [Szerk. Béládi László, Miszlivetz Ferenc]; [Ford. Balogh Katalin et al.]. Budapest: ELTE Állam és Jogtudomány Kar Tudományos Szocializmus Tanszéke. 1980. 467 p. (Fejlődés-tanulmányok, 4)

Wallerstein, Immanuel – Hopkins, Terence K: A modern világrendszer fejlődésének módoszatai. Kutatási javaslat. (p. 295–361) In: *Kritikai elméletek és elméletkritikák. (Bevezetés a fejlődés-tanulmányokba).* (Szöveggyűjtemény). [A szövegeket vál. Szentés Tamás, Béládi László, Miszlivetz Ferenc]; [Ford. Bartos Gabriella]. [Budapest], MKKE soksz. 1979. 512 p. (Fejlődés-tanulmányok)

Wallerstein, Immanuel: A nemzeti fejlődés három útja a 16. századi Európában = *Világtörténet* 1. évf. 1979. 1. sz. p. 25–36.

Wallerstein, Immanuel: A feudálisizmusból a kapitalizmusba, átmenet vagy átmenetek. (p. 108–132.) In: *Történelmi átmenetek és átmeneti társadalmak*. [A szövegeket vál. és a szöveggyűjteményt szerk. Béládi László, Miszlivetz Ferenc; [Ford.] Bartos Gabriella et al. Budapest: MKKE. 1978. 354 p. (Fejlődés-tanulmányok)

Wallerstein, Immanuel: Afrika beépülése a világgazdaságba: a folyamat három szakasza. (p. 133–202.) In: *Történelmi átmenetek és átmeneti társadalmak*. [A szövegeket vál. és a szöveggyűjteményt szerk. Béládi László, Miszlivetz Ferenc; [Ford.] Bartos Gabriella et al. Budapest: MKKE. 1978. 354 p. (Fejlődés-tanulmányok)

Wallerstein, Immanuel: Osztály és osztályharc Afrikában = *Valóság* 18. évf. 1975. 9. sz. p. 120–122.

WALLERSTEINRŐL SZÓLÓ MAGYARORSZÁGON MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

Takács Róbert: A jelenlegi világválság hátteréről: Immanuel Wallerstein előadása a Politikatörténeti Intézetben = *Egyenlítő* 8. évf. 2010. 4. sz. p. 29–31.

Az előadás címe: The politics of the current world depression.

Budai Gábor: Egy elvi megalapozottságú radikális politika programja: Immanuel Wallerstein világrendszer-elméletének margójára = *Társadalomkutatás* 27. évf. 2009. 3. sz. p. 299–318.

Kulcsár Kálmán: A modernizáció, a rendszerváltás és a magyar valóság = *Társadalomkutatás* 27. évf. 2009. 4. p. 375–400.

Varga Károly: Válság, érték, túlélés: keresztválasz Kulcsár Kálmán: Modernizáció, rendszerváltás és a magyar valóság című Delphi vitaindítójára = *Társadalomkutatás* 27. évf. 2009. 4. p. 401–422.

Kulcsár Kálmán: Modernizáció és/vagy rendszerváltás? = *Társadalomkutatás* 26. évf. 2008. 4. p. 403–434.

Beck, Ulrich: *Mi a globalizáció? A globalizmus tévedése, válaszok a globalizációra.* [Ford.]: Klement Ildikó, G. Szeged: Belvedere Meridionale. 2005. 190 p. (Ifjúsági korszakváltás)

Szigeti Péter: *Világrendszernézőben: „globális „szabad verseny” – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma.* [Előszó]: Szigeti Péter. Budapest: Napvilág Kiadó. 2005. 287, [1] p.

Trembeczki István: Globális politika és világrendszerelmélet = *Valóság* 46. évf. 2003. 10. sz. p. 79–86.

A 2001. szeptember 11-i terrortámadásról Immanuel Wallerstein történelemszemlélete alapján.

Nemes Nagy József: Politikai terek = *Comitatus* 11. évf. 2001. 10. sz. p. 22–27.

Immanuel Wallerstein és T. G. Jordan centrum–periféria elméletének ismertetésével.

Makai Mária: Ambivalens identitások = *Eszmélet* 8. évf. 1996. 32. sz. p. 107–119.

Wallerstein, Immanuel – Balibar, Etienne: Rasse, Klasse, Nation, Ambivalente Identitäten. (Hamburg: Argument Verl. 1990.) c. könyve az osztály- és etnikai viszonyok összefüggéséről.

Vekardi László: Centrumok és perifériák = *Forrás* 27. évf. 1995. 7. sz. p. 45–62.

A 16–17. századi európai világgazdasági rendszer Immanuel Wallerstein és Eric R. Wolf műveiben.

Zalai K. László: A valóság mítosza: Wallerstein haladás-kritikájának szemléleti-módszertani fogyatékságairól = *Eszmélet* 4. évf. 1992. 15–16. sz. p. 30–43.

Kereskényi Sándor: /Világ/gazdaság és /etno/politika = *Korunk*. 3. foly. 2. évf. 1991. 1. sz. p. 27–32.

Wallerstein és Braudel nézetei, illetve ezek kritikai alkalmazása a mai világban.

Tagányi Zoltán: Immanuel Wallerstein: The modern world system. Capitalist agriculture and the origin of the European world economy in the sixteenth century. New York: Academic Pr., 1974. = *Agrártörténeti Szemle* 32 évf. 1990. 1–2. p. 254–258.

Vitányi Iván: Immanuel Wallerstein és a világmagyarázat = *Mozgó Világ* 15. évf. 1989. 3. sz. p. 10–18.

Ágh Attila: „Népek hazája, nagyvilág...” *A vilárendszer-elméletek történetéhez*. Budapest: Akadémiai K., 1988. 143. [1] p. (Kérdőjel)

Deák Dániel: A különösség megkérdőjelezése Immanuel Wallerstein történetfelfogásában = *Magyar Filozófiai Szemle* 31. évf. 1987. 5–6. sz. p. 977–996.

Almási Miklós: A modernizáció árnyoldalai = *Világosság* 27. évf. 1986. 12. sz. p. 758–763.

A BBC-ben elhangzott beszélgetés ismertetése. A beszélgetésben részt vettek: Ralf Dahrendorf, Alain Touraine, Daniel Bell, Immanuel Wallerstein és mások. Wallerstein a modern és posztmodern korszak lényegéről.

Kopátsy Sándor: A termelőerők relatív fejlettsége = *Valóság* 29. évf. 1986. 8. sz. p. 6–23.

Miszlivetz Ferenc: A modern vilárendszer fejlődésének módozatai. (p. 293–361.) In: *Kritikai elméletek és elméletkritikák: [Bevezetés]*. [A szöveggyűjteményt szerk. Béládi László, Miszlivetz Ferenc] [Ford. Bartos Gabriella et al.]. 3. kiad.

Budapest: ELTE Állam és Jogtudományi Kar. (1983
[1984]): XII, 499 p. (Fejlődés-tanulmányok)

Miszlivetz Ferenc: Immanuel Wallerstein osztálykonceptió-
járól. (p. 125–146.) In: *Kritikai elméletek és elméletkritikák: [Be-
vezetés]*. [A szöveggyűjteményt szerk. Béládi László,
Miszlivetz Ferenc]; [Ford. Bartos Gabriella et al.]. 3. kiad.
Budapest: ELTE Állam és Jogtudományi Kar. (1983
[1984]): XII, 499 p. (Fejlődés-tanulmányok)

Ágh Attila: Középkori „elmaradottság” és modern „alulfej-
lettség” = *Századok* 117. évf. 1983. 1. sz. p. 3–46.

...a harmadik világban. *Elmélettörténeti tanulmány.*
/Pierre Chaunu, Immanuel Wallerstein, Maurice Dobb,
Paul Marton Sweezy és André Gunder Frank álláspontja.

Ágh Attila: Katolicizmus és történelmi elmaradottság Latin-
Amerikában = *Világosság* 1980. 6. sz. p. 337–344.

André Gunder Frank, Immanuel Wallerstein és Wittman
Tibor megállapításai.

Andorka Rudolf: Immanuel Wallerstein: The modern world
system. Capitalist agriculture and the origin of the
European world economy in the sixteenth century. New
York: Academic Pr., 1974. = *Statisztikai Szemle* 58. évf.
1980. 10. sz. p. 1049–1050.

Könyvismertetés

Miszlivetz Ferenc: Immanuel Wallerstein osztálykonceptió-
járól. (p. 3–46.) In: *Kritikai elméletek és elméletkritikák. Bevezé-
tés. (Szöveggyűjtemény)*. [Szerk. Béládi László, Miszlivetz Fe-
renc] [Ford. Bartos Gabriella et al.]. 2. jav. kiad. Budapest:
Eötvös Loránd Tudományegyetem. 1980. 499 p. (Fejlődés-
tanulmányok)

Miszlivetz Ferenc: *The class concept of Immanuel Wallerstein.*
Transl. by Zsuzsanna Renner. Budapest: Institut of
Sociology of Hungarian Academy of Science. 1980. 29 p.
(Working papers. Underdevelopment and modernization)

Miszlivetz Ferenc: Immanuel Wallerstein osztálykonceptiójáról. (p.120–147.) In: *Kritikai elméletek és elméletkritikák. / Bevezetés a fejlődés-tanulmányokba/. (Szöveggyűjtemény)*. Bp. [A szövegeket vál. Szentés Tamás, Béládi László, Miszlivetz Ferenc]; [Ford. Bartos Gabriella]. [Budapest], MKKE soksz. 1979. 512 p. (Fejlődés-tanulmányok)

Miszlivetz Ferenc: A modern világrendszer fejlődésének módozatai. (p. 295–361.) In: *Kritikai elméletek és elméletkritikák. (Bevezetés a fejlődés-tanulmányokba). (Szöveggyűjtemény)*. [A szövegeket vál. Szentés Tamás, Béládi László, Miszlivetz Ferenc] [Ford. Bartos Gabriella]. [Budapest], MKKE soksz. 1979. 512 p. (Fejlődés-tanulmányok)

WALLERSTEIN VILÁGRENSZTER-ELMÉLETÉRE HIVATKOZÓ MAGYARORSZÁGON MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

Kulcsár Kálmán: *Az új politikai rendszer és a magyar valóság*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ. 2006. 195 p. (Rendszerváltásban)

Lévai Imre: *A komplex világrendszer evolúciója: globális és regionális politikai gazdaságtan alapvonalai*. Budapest: Akadémiai K. 2006. 201 p.

Burgerné Gimes Anna: Népi- nemzeti ideológia és földtulajdon-politika Európa periferiáján = *Társadalomkutatás* 23. évf. 2005. 2. sz. p. 207–225.

Granasztói György: Közép-Európa. Mítosz és realitás az új ezredfordulón. (p. 226–238.) In: *Közép-európai olvasókönyv*. [Szerk.]: Módos Péter. Budapest: Osiris K. 2005. 324 p.

Cséfalvay Zoltán: *Globalizáció 1.0. Érvek és ellenérvek*. Budapest: Nemzeti Tankvk., 2004. 254 p.

Kuczi Tibor: Tranzakciós költségek és munkaszervezetek = *Szociológiai Szemle* 14. évf. 2004. 4. sz. p. 25–46.

Kulcsár Kálmán: A globális és regionális folyamatok politikai hatása = *Társadalomkutatás* 22. évf. 2004. 1. sz. p. 5–39.

Bogár László: *Magyarország és a globalizáció*. [Utószó]: Bogár László. Budapest: Osiris. 2003. 446, [1] p. (Osiris kv. Politológia)

Kulcsár Kálmán: Az Európai Unió és Magyarország a 20–21. század fordulóján. (p. 15–56.) In: *Az EU-csatlakozás magyarországi kérdései*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ. 2003. 223 p. (Magyarország az ezredfordulón. Műhelytanulmányok)

Lévai Imre: Globalizáció. A komplex vilárendszer evolúciója. (p. 157–179.) In: *Globalizációs trendek: tanulmányok*. [Szerk.]: Bayer József, Lévai Imre. Budapest: MTA PTI. 2003. 179 p.

Sárkány Mihály – Somlai Péter: A haladástól a kontingenciáig: vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről = *Szociológiai Szemle* 13. évf. 2003. 3. sz. p. 3–26.

Szentes Tamás: *World Economics II.: The Political Economy of Development, Globalisation and System Transformation*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 439 p.

Szentes Tamás: *World Economics I.: Comparative Theories and Methods of International and Development Economics*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. 462 p.

Massey, Douglas S. – Arango, Joaquin – Graeme, Hugo – Kouaouci, Ali – Pellegrino, Adela – Taylor, J. Edward: A nemzetközi migráció elmélete. Áttekintés és értékelés. [Ford.]: Varga–Haszonits István. (p. 9–40.) In: *A migráció szociológiája*. [Szerk.]: Sik Endre. Bp., Szociális és Családügyi Minisztérium. 2001. 263 p.

Galló Béla: *A túlélés tudománya. A nemzetközi politikai viszonyok vetélkedő elméletei*. Budapest: Helikon K. 2000. 185,[3] p. (Politológia)

Berend T. Iván: *Terelőúton. Közép és Kelet Európa 1944–1990*. Vince Kiadó, 1999.

Szentes Tamás: *Világgazdaság, nemzeti fejlődés és az elméletek relevanciája*, Budapest: Akadémiai K., 1997.

Szentes Tamás: *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai*. Bp., Aula, 1995.

Lévai Imre: Nemzetközi migráció és világgazdasági ciklus: egy lehetséges kutatási irány = *Társadalomkutatás* 11. évf. 1993. 4. sz. p. 46–60.

Tagányi Zoltán: A modernizáció agrár talapzata, avagy a gyáripari kapitalizmus versus falusi néma ipari forradalom = *Társadalomkutatás*. 9. évf. 1991. 2–3. sz. p. 43–58.

Böröcz József: Két szék között. Motívumok egy társadalomképhez = *Valóság* 32. évf. 1989. 11. sz.. p.72–82.

Galló Béla: Modernizáció, nemzet, nemzetköziség: (elméleti tájékozdási irányok) = *Társadalomkutatás*. 7. évf. 1989. 4. sz. p. 67–74.

Böröcz József: Világrendszer és vállalkozói szocializmus: elméleti és kísérleti koncepció = *Valóság* 29. évf. 1986. 5. sz. p. 95–105.

Ágh Attila: Társadalmi struktúra-kutatás a harmadik világban = *Szociológia* 1981. 2. sz. p. 159–181.

Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról = *Történelmi Szemle*, 1981. 3. sz. p. 313–359.

Szentes Tamás: *The Political Economy of Underdevelopment*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1971. 328 p.

Berend T. Iván–Ránki György: *Economic Development in East-Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New York, 1974.

Kiadja a 2006-ban Vas megyei Prima-díjra jelölt
SAVARIA UNIVERSITY PRESS ALAPÍTVÁNY
9700 Szombathely, Károli Gáspár tér 4.
■ sup@btk.nyme.hu ■
Borítóterv: YELLOW DESIGN GRAFIKAI KFT.
Nyomdai előkészítés: H. VARGA TÍMEA
Nyomdai munkák: YELOPRINT KFT.,
Szombathely, Géfin Gy. u. 11-13.
ISBN 978-963-9882-51-5